

**Impacte de la COVID-19 en la dinàmica demogràfica
dels territoris de parla catalana:
mortalitat, fecunditat i migracions**

DOI: 10.2436/15.3000.01.2

ANDREU DOMINGO I VALLS
Centre d'Estudis Demogràfics
Institut d'Estudis Catalans

AMAND BLANES LLORENS
Centre d'Estudis Demogràfics

ALBERT ESTEVE I PALÓS
Centre d'Estudis Demogràfics
Universitat Pompeu Fabra

Índex

Resum

1. Introducció: demografia, estadística i pandèmia
2. Mortalitat i esperança de vida
 - 2.1. Fonts disponibles: discrepàncies i límits
 - 2.2. Les defuncions i les seves onades
 - 2.3. L'esperança de vida i l'impacte de la COVID-19
3. Natalitat i fecunditat
 - 3.1. Les fonts
 - 3.2. L'evolució del nombre de naixements i l'impacte de la COVID-19
 - 3.3. La fecunditat
4. Migracions: la ràpida recuperació
 - 4.1. Nota metodològica obligada
 - 4.2. Migracions internacionals
 - 4.3. Migracions internes
 - 4.3.1. Migracions internes al conjunt format per Catalunya, el País Valencià i les Illes Balears
 - 4.3.2. Migracions amb la resta d'Espanya
 - 4.3.3. Èxode de la ciutat al camp?
5. Conclusions: afectació conjuntural i reincidència

Referències bibliogràfiques

Resum

El text presenta la mesura de l'impacte de la COVID-19 en els principals fenòmens demogràfics: mortalitat i esperança de vida, fecunditat i naixements, i migracions internacionals i internes, comparats als territoris de parla catalana sota administració espanyola, des del març de 2020 fins al setembre de 2021. Les principals conclusions ens parlen d'una afectació conjuntural en el cas de la mortalitat i les migracions internacionals, amb una pèrdua d'esperança de vida per al 2020 d'entre els 0,2 anys de les Illes Balears —el territori menys afectat—, i l'1,5 anys de Catalunya —el territori que ha enregistrat més mortalitat—, mentre que al País Valencià se situava en els 0,6 anys. Es preveu que, malgrat la mortalitat indirecta —a causa de la desatenció a altres malalties—, la recuperació de l'esperança de vida sigui ràpida, i que reprengui la pauta anterior. Per a les migracions internacionals, l'efecte de la pandèmia ha seguit una pauta similar: després de l'esfondrament inicial provocat pel tancament de fronteres els mesos de març i abril, que va escapar el segon *boom* migratori a Espanya, i amb ella els territoris de parla catalana, s'ha anat produint un augment progressiu, seguint les vicissituds de la pandèmia. En el pol oposat, la tendència a la molt baixa fecunditat s'ha vist accentuada per la pandèmia, amb nivells d'1,11 fills per dona a les Illes Balears, 1,20 al País Valencià i 1,22 a Catalunya. Mentrestant, l'efecte sobre les migracions internes ha fet desaparèixer els moviments residencials cap als municipis més petits de cinc mil habitants que ja s'observava des de 2014, en detriment dels intercanvis entre les grans ciutats; la incògnita és saber si aquesta serà una pauta duradora o si també tindrà un caràcter conjuntural.

Introducció: demografia, estadística i pandèmia

L'afectació demogràfica de la pandèmia ha estat molt significativa en tres àmbits: 1) En els efectes directes que ha tingut sobre els tres fenòmens principals que componen la dinàmica demogràfica —la mortalitat, la fecunditat i les migracions—, i sobre l'estructura de la població per sexe i edat resultant; 2) En les condicions estrictament demogràfiques que han marcat la vulnerabilitat o l'exposició d'unes poblacions determinades (per exemple, les condicions de cohabitació residencial per generacions, la mobilitat, la inserció laboral o la morbiditat, entre les principals), i 3) En els efectes indirectes sobre les condicions de vida de la població discriminada per les seves característiques principals: sexe, edat, origen, nivell d'instrucció o territori on resideix, la majoria relacionats amb el nivell socioeconòmic. A aquests àmbits abordables amb les tècniques pròpies de l'anàlisi demogràfica, hi hauríem d'afegir la interpretació de la sindèmia associada a la COVID-19, més que més perquè la població és un element clau de la governabilitat —de la biopolítica, per utilitzar el terme específic encunyat per Michel Foucault (1976)—, i és al voltant d'aquest eix que s'han articulat les diferents narratives tant sobre la naturalesa de la pandèmia com sobre les estratègies per abordar-la. A tall d'exemple, serveixi la falsa dicotomia entre salut i economia, que en el fons amagava de bell antuvi una lectura sobre el xoc de generacions i un discurs soterrat sobre la redundància —sobre quines vides mereixen ser salvades i quines es poden sacrificar—, explicitat ocasionalment des de les posicions nacionalpopulistes de dretes, com la de Donald Trump o les de Boris Johnson en els mesos que comportaren l'acceptació d'una pandèmia a escala global, fins als discursos negacionistes i teories de la conspiració (Domingo, 2020). En aquest informe abordarem només el primer punt: l'impacte directe que ha tingut la pandèmia de la COVID-19 en la mortalitat, la fecunditat i les migracions, als territoris de parla catalana o, com a mínim, en aquells territoris dels quals disposem de dades. És un pas imprescindible sobre el qual construir aproximacions ulteriors més complexes, del qual, a més, podem extreure el primer balanç.

La demografia, com altres disciplines, va reaccionar molt aviat a la situació d'emergència sanitària i social, i va posar en relleu la dependència d'estadístiques que es veien afectades tant per la novetat del fenomen —el que podríem anomenar un «cigne gris», per inesperat però, en canvi, previsible (Ros, 2020)—, com per les mancances i reaccions més o menys reeixides —des de la recollida de dades fins a la seva publicació— dels diferents sistemes estadístics estatals i els supraestatals que en depenen (Eurostat, OCDE, OMS, entre d'altres). Com és lògic, les primeres contribucions es van centrar en l'efecte sobre la mortalitat tant a escala internacional (Dowd *et al.*, 2020; Goldstein i Lee, 2020; Esteve *et al.*, 2020a) com a escala espanyola i catalana (Trias-Llimós i Permanyer, 2020; Esteve *et al.*, 2020b), però no mancaren tampoc les aproximacions als altres dos fenòmens, la fecunditat (Luppi *et al.*, 2020), i les migracions (Papademetriou, 2020; Bonifazi i Strozza, 2020), tot i que les produccions sobre aquests darrers fenòmens es van veure llastades per l'absència d'estadístiques i no és fins passat un any que comencen a aflorar aportacions més sòlides, també a casa nostra (Domingo, Esteve i Blanes, 2021; Esteve, Blanes i Domingo 2021a i 2021b; Domingo, Galeano i Bayona, 2021).

La incertesa que introduïa un fenomen inesperat com la pandèmia de la COVID-19, juntament amb l'escassetat de dades, ha caracteritzat aquest avançar a les palpentes en què, seguint el propòsit general d'aquest informe, es va fer palesa la manera com la percepció mutant del fenomen provocava una interacció diferent amb aquest. També, però, va obrir les portes que s'omplís el buit forçat d'anàlisi científica amb relats més o menys sensacionalistes als mitjans de comunicació, alguns amb el que semblaven evidències referendades quantitativament subjectes a interpretació, d'altres amb ocurrences sense cap suport empíric. Serveixin d'exemple el suposat *boom* de la fecunditat amb el qual es va especular de resultes del confinament —tenint com a referència la mítica apagada de la dècada dels seixanta a Nova York—, o l'anunciat «èxode de les ciutats al camp» que, per raons que explicarem més endavant, ha aconseguit impactar també en l'acadèmia. Així que, com en altres ocasions, bona part de la tasca dels demògrafs s'haurà d'orientar a desmentir narratives més o menys fantasioses al voltant de l'impacte de la pandèmia, o a ajustar-les a una mesura correcta en l'evolució de la població.

També en el terreny estrictament estadístic ens toparem amb la dificultat derivada de la partició dels Països Catalans en diferents estats. La demografia es nodreix d'estadístiques (principalment públiques) —que, com el seu nom indica, constitueixen una eina que permet a l'Estat l'acció governamental en el procés de totalització dels fenòmens socials. No tots els estats recullen les mateixes informacions de la mateixa manera, la qual cosa en fa difícil la comparació, i tot i els esforços de la Unió Europea per unificar criteris també en el registre estadístic, no tots han reaccionat de manera idèntica a la pandèmia i, sobretot, l'accessibilitat a les fonts estadístiques no és similar. Aquesta és una trava que explica que, mentre que per als territoris que depenen de l'Estat espanyol —Catalunya, el País Valencià i les Illes Balears—, els reculls estadístics resulten equiparables, no podem dir el mateix de la Catalunya del Nord o d'Andorra, sense entrar en les diferències d'escala que implica considerar la Franja de Ponent o l'Alguer. Així doncs, ens hem cenyit a l'anàlisi de l'evolució sobre els tres territoris peninsulars dels quals tenim dades suficients i comparables, malgrat el nostre interès i voluntat. Encara així, com veurem, la comptabilitat de la mortalitat per causa de la COVID-19 realitzada a Catalunya —recordem que les competències de sanitat estaven completament traspassades— i de la resta de territoris es va dur a terme seguint criteris diferents, i ens va obligar aquí a estandarditzar a la baixa —és a dir, a adoptar el tipus de recompte establert per l'Estat espanyol, que tendeix a subestimar la mortalitat sobretot als inicis de la pandèmia, per mor de la comparabilitat de les dades catalanes amb les valencianes i les balears. És per aquesta raó que cada gran apartat anirà encapçalat per una nota metodològica referida a les fonts, que advertim essencial: molts dels malentesos, de vegades benintencionats, de vegades no, han derivat d'una mala interpretació de les dades, o d'una ignorància de les seves característiques. Així que, contra el que es recomana en aquestes ocasions, aquest apartat metodològic el considerem de lectura obligatòria per a tots aquells que s'acostin amb un esperit crític a les dades sobre les quals sostenim l'informe demogràfic de l'impacte de la COVID-19.

Mortalitat i esperança de vida

2.1. *Fonts disponibles: discrepàncies i límits*

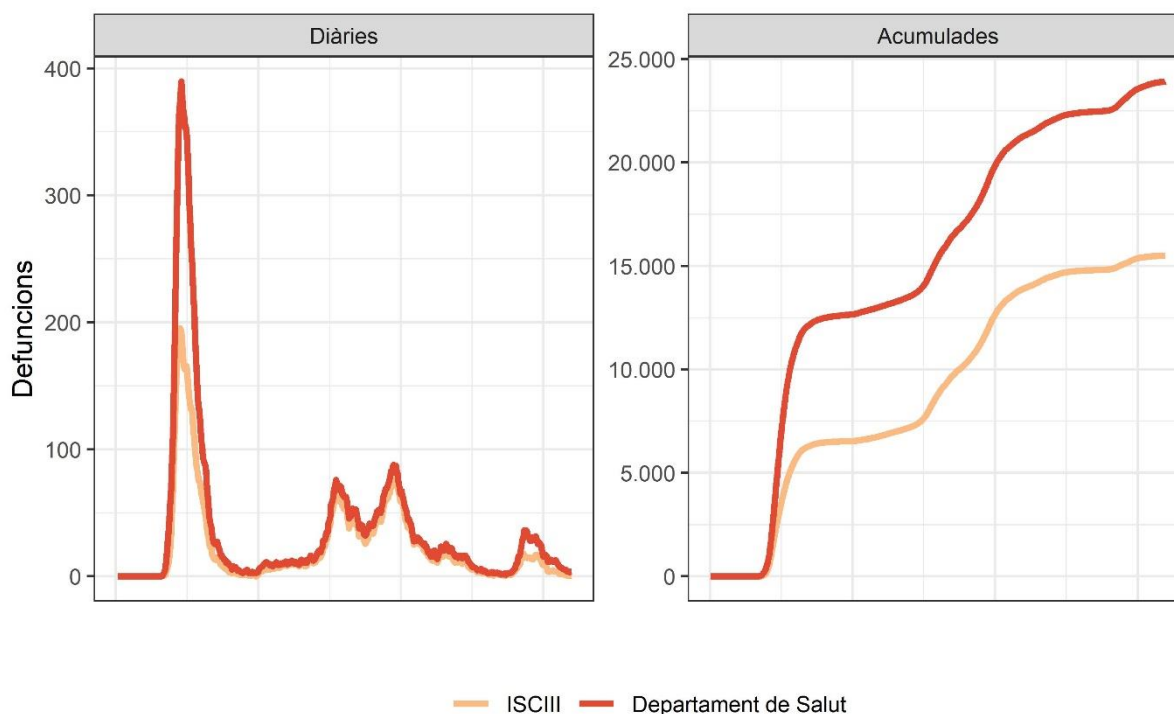
L'estadística de defuncions del *Movimiento natural de la población* (MNP) de l'Institut Nacional d'Estadística (INE) recull les defuncions ocorregudes a l'Estat espanyol, així com les seves característiques sociodemogràfiques i la causa de la mort recollida en els certificats mèdics de defuncions. A hores d'ara es disposa de dades provisionals de l'any 2020, les quals, malgrat la seva provisionalitat, no s'allunyan gaire de les que l'INE publicarà pròximament com a definitives.

Les dades de l'MNP constitueixen l'estadística oficial de defuncions, però també es disposa d'altres fonts que proporcionen dades més immediates i actualitzades sobre l'evolució recent de la mortalitat. Per un costat, el *Sistema de monitorización de la mortalidad diaria* (MoMo) de l'Institut de Salut Carles III, implementat l'any 2004 amb l'objectiu inicial de monitorar l'impacte de les onades de calor sobre la salut, constitueix actualment una eina d'informació continuada per monitorar l'efecte de qualsevol esdeveniment sobre la salut de la població, com ara la COVID-19. Les dades de defuncions d'un dia de l'any es comparen amb les del mateix dia dels anys anteriors per tal de determinar mitjançant procediments estadístics si en aquell dia es va produir un excés de mortalitat en relació amb la sèrie històrica. Durant la pandèmia, aquest sistema s'està emprant per estimar els diferents períodes en què s'ha produït un excés de mortalitat i la seva intensitat. Per un altre costat, i arran de l'aparició de la pandèmia, l'INE va engegar un projecte anomenat *Estimación del número de defunciones semanales* (EDeS) amb l'objectiu de facilitar informació actualitzada de les defuncions que van produint-se al llarg de l'any, amb una demora de només dues setmanes. Les dues fonts (MoMo i EDeS) elaboren la informació a partir dels registres civils informatitzats, que inclouen actualment al voltant del 94 % de la població, i es complementa amb procediments estadístics.

La COVID-19 és una malaltia de declaració obligatòria a la Xarxa Nacional de Vigilància Epidemiològica (Renave), que es fa mitjançant les enquestes epidemiològiques que emplen diàriament les comunitats autònomes davant la identificació d'un cas. El Centre Nacional d'Epidemiologia (CNE) de l'Institut de Salut Carles III s'encarrega de gestionar i difondre la informació, però també ho fan, gràcies als seus àmbits competencials i amb més desagregació territorial, les conselleries de sanitat de les comunitats autònomes. En relació amb aquestes defuncions, s'observa una discrepància entre la xifra que reporta el Departament de Salut de la Generalitat de Catalunya i l'Institut de Salut Carles III (ISCIII), mentre que al País Valencià i a les Illes Balears les xifres són gairebé idèntiques entre els seus departaments de salut i l'ISCIII. Per a Catalunya, el Departament de Salut estima un nombre de defuncions per COVID-19 fins a finals de setembre de 2021 de prop de 24.000, enfront de les 15.500 de l'ISCIII, el que equival a un 54 % més (figura 1). Una explicació d'aquesta discrepància, que es concentra bàsicament en els primers mesos de la pandèmia, és la consideració d'una defunció com a causada per COVID-19, ja que el Departament de Salut només introdueix en el sistema estatal les defuncions amb una prova PCR o un test d'antígens positiu, mentre que

en les seves estadístiques considera altres casuístiques. Fins ara encara no es disposa de dades definitives de defuncions segons la residència i la causa de mort per a l'any 2020; quan estiguin disponibles, permetrà quantificar les defuncions degudes a la COVID-19 i a la resta de causes de mort en les defuncions totals de l'any. No obstant això, les dades provisionals publicades per l'INE mostren que a Catalunya, en un 37 % dels bolletins mèdics de defunció dels mesos de març, abril i maig de 2020, es va codificar com a causa de la defunció la COVID-19, incloent-hi tant els casos identificats com els sospitosos. Segons aquesta font, la dada provisional per a Catalunya és d'unes 10.700 defuncions per COVID-19 en aquests tres mesos, una xifra molt superior a les aproximadament 6.500 de l'ISCI, i més propera, encara que inferior, a la del Departament de Salut, amb unes 12.400 defuncions. En aquest treball s'ha optat per emprar per a Catalunya les dades de l'Institut de Salut Carles III per tal de garantir una comparabilitat més gran entre els tres territoris de parla catalana.

FIGURA 1. *Nombre de defuncions per COVID-19 a Catalunya segons el Departament de Salut i l'Institut de Salut Carles III (2020 i nou primers mesos de 2021)*

FONT: Elaboració del Centre d'Estudis Demogràfics (CED) a partir de dades del Departament de Salut de la Generalitat de Catalunya i de l'ISCI.

En relació amb el Principat d'Andorra, es disposa de la sèrie de defuncions per sexe i edat des de l'any 2011 fins al 2020, cosa que permet fer una primera aproximació a l'excés de mortalitat durant el 2020 respecte dels anys anteriors.

2.2. Les defuncions i les seves onades

L'any 2020, segons dades provisionals de l'MNP, el nombre de defuncions a les Illes Balears va ser de 8.562, al Principat de 79.685 i al País Valencià de 48.600, el que equival a increments relatius d'un 5 %, d'un 21 % i d'un 9 %, respectivament, en relació amb la mitjana enregistrada durant el trienni 2017-19. En termes comparatius, aquest increment al conjunt de l'Estat es va

situar en un 16 %, i es van localitzar els màxims a la Comunitat de Madrid, amb un 42 %, seguida de Castella-la Manxa, amb un 30 %, i de Castella i Lleó, amb un 25 %, mentre que els augments relatius més petits es van donar a les dues comunitats insulars i a Galícia, per sota del 5 %. Això no obstant, tal com es veurà a continuació, les xifres del 2020 no reflecteixen la magnitud de l'impacte de la pandèmia sobre la mortalitat al País Valencià, ja que una part significativa de les defuncions per COVID-19 es van produir en els primers mesos del 2021. Per la seva banda, al Principat d'Andorra es van enregistrar 418 defuncions l'any 2020, el que representa un 31 % més en relació amb els tres anys anteriors.

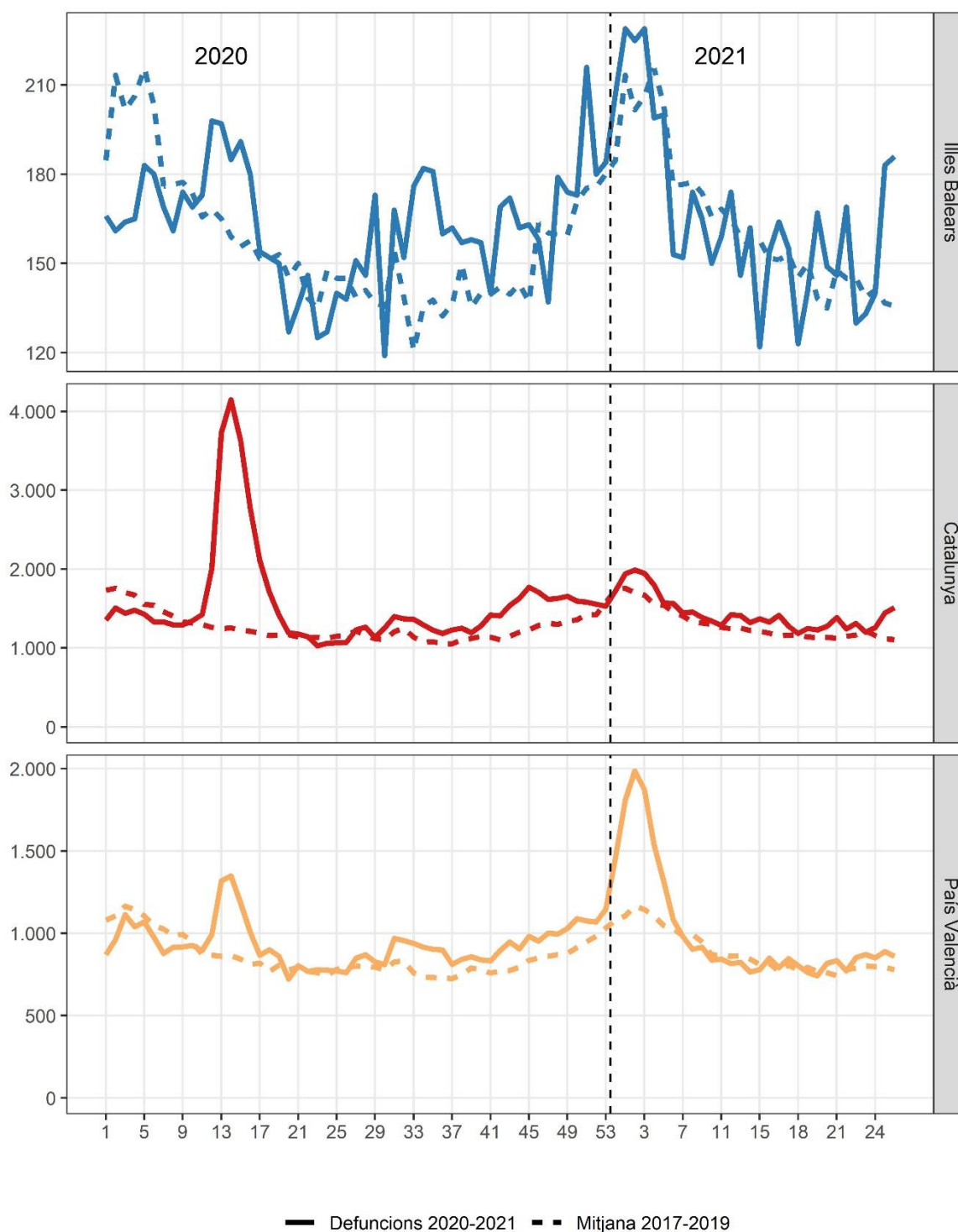
L'evolució de les defuncions fins a setembre de 2021 mostra que els excessos de mortalitat presenten forts contrastos entre els tres àmbits de parla catalana, tant de nivell com de temporalitat, que estan relacionats amb la incidència desigual de la pandèmia als territoris (taula 1 i figura 2). Els factors subjacents, a més de les mesures de salut pública adoptades per fer front a la pandèmia, fan referència a diferències en la densitat i el tipus de poblament, al grau de mobilitat i d'obertura a l'exterior, a les estructures familiars i residencials i al pes de la població gran institucionalitzada, entre altres coses. L'evolució a Catalunya s'ha caracteritzat pel fort impacte durant els primers mesos de la pandèmia, amb un excés de mortalitat de prop d'un 116 % entre mitjans de març i la primera setmana de maig de 2020, i per la presència d'onades posteriors de menys intensitat, com a les darreries del 2020 o entre el maig i el juny de 2021. La temporalitat al País Valencià presenta unes característiques peculiars, comunes a altres comunitats del sud peninsular, amb una primera onada més curta i de menys intensitat que a Catalunya, i amb excessos de mortalitat sostinguts des de juliol de 2020 que van culminar amb un període d'alta mortalitat a finals d'aquell any i principis del següent, amb una sobremortalitat d'un 38 % durant vuitanta-un dies. Finalment, a les Illes Balears els excessos de defuncions han revestit menys intensitat i menys abast temporal. En conjunt, segons les mesures del sistema MoMo, entre març de 2020 i setembre de 2021 a Catalunya es va produir un excés de mortalitat durant cent vuitanta-tres dies, al País Valencià durant dos-cents dies, encara que de menys intensitat, i a les Illes Balears només durant setze dies.

TAULA 1. *Excés de defuncions segons el sistema MoMo*

Període		Nombre de dies	Observades	Estimades	Excés de defuncions
Illes Balears	25/03/20-03/04/20	10	317	242	75
	09/05/20-10/05/20	2	63	43	20
	24/08/21-25/08/21	2	63	44	19
	02/09/21-03/09/21	2	67	41	26
	Total	16	510	370	140
Catalunya	13/03/20-08/05/20	57	22.259	10.290	11.969
	21/05/20-22/05/20	2	405	341	64
	08/08/20-24/08/20	17	3.066	2.707	359
	06/10/20-19/12/20	75	16.279	13.574	2.705
	21/07/21-18/08/21	29	5.862	4.718	1.144
	09/09/21-11/09/21	3	533	468	65
	Total	183	48.404	32.098	16.306
País Valencià	20/03/20-25/04/20	37	6.202	4.604	1.598
	27/07/20-15/08/20	20	2.755	2.367	388
	26/08/20-06/09/20	12	1.569	1.343	226
	14/10/20-14/11/20	30	4.336	3.743	593
	01/12/20-19/02/21	81	16.143	11.676	4.467
	09/08/21-28/08/21	20	2.697	2.301	396
	Total	200	33.702	26.034	7.668

FONT: Elaboració pròpia a partir dels informes MoMo de l'ISCIH.

FIGURA 2. Evolució setmanal del nombre de defuncions durant la pandèmia (2020 i 2021) i la seva comparació amb la mitjana de 2017-2019

FONT: Elaboració del CED a partir de l'EDeS de l'INE.

L'increment en les xifres de defuncions es va deure fonamentalment a la COVID-19 però encara no és possible fer una quantificació exacta del seu paper, ja que cal disposar d'informació de defuncions segons la causa de mort d'acord amb els criteris de codificació de l'Organització Mundial de la Salut. Amb la informació disponible fins ara, i segons les dades

de l'ISCI, al conjunt dels Països Catalans es van produir prop de 24.200 defuncions per COVID-19 fins a finals de setembre de 2021, el que representa un 28 % de totes les ocorregudes a l'Estat espanyol. Per territoris, la major part es van produir a Catalunya, amb prop de 15.500 defuncions, seguida pel País Valencià, amb prop de 7.800, i les Illes Balears, amb 961. Si relacionem les defuncions amb la població, la mortalitat per COVID-19 en la totalitat del període va ser de 174 per 100.000 habitants al conjunt dels Països Catalans, amb una clara diferència entre els seus territoris, amb una taxa bruta que oscil·la de 79 per 100.000 habitants a les Illes Balears a 202 a Catalunya (taula 2). Per demarcacions, les taxes més elevades corresponen a Barcelona i a Girona, per sobre de 200 per 100.000, mentre que a la resta no van superar 160 per 100.000. Part d'aquesta variabilitat es deu a la diferent estructura per edats de la població, de tal manera que la taxa tendeix a ser més elevada als territoris més envellits, ja que la mortalitat va incidir especialment entre la gent gran. Per eliminar aquest efecte s'han calculat també les taxes estandarditzades corresponents, que permeten mesurar l'impacte de la malaltia si tots els territoris haguessin tingut la mateixa estructura per edats. Les taxes estandarditzades confirmen l'impacte desigual que va tenir la mortalitat per COVID-19 al territori; a Barcelona i a Girona es va mantenir amb taxes per sobre de 200 per 100.000. Els diferencials entre els territoris, un cop es controlen les estructures per edats, s'amorteixen lleugerament, però continuen essent molt elevats, ja que la incidència de la mortalitat ha estat el doble entre els residents a Barcelona i a Girona en comparació amb els de les Illes Balears. Un darrer aspecte a remarcar és que el País Valencià, a diferència de Catalunya, no tan sols té en conjunt menys mortalitat, sinó que també té menys desigualtats entre les seves demarcacions provincials.

TAULA 2. Defuncions i taxes de mortalitat (març de 2020 a setembre de 2021)

	Defuncions			Taxa bruta per 100.000			Taxa estand. per 100.000		
	Homes	Dones	Total	Homes	Dones	Total	Homes	Dones	Total
Illes Balears	528	433	961	87	71	79	125	76	97
Catalunya	8.223	7.271	15.494	220	186	202	262	153	199
Barcelona	6.430	5.668	12.098	235	195	215	282	161	210
Girona	813	743	1.556	212	192	202	258	168	208
Lleida	335	293	628	151	136	144	169	102	131
Tarragona	645	567	1.212	158	139	148	184	117	147
País Valencià	4.340	3.393	7.733	175	133	154	201	112	151
Alacant	1.701	1.254	2.955	182	132	156	199	115	153
Castelló	467	366	833	164	126	145	184	104	139
València	2.172	1.773	3.945	173	135	153	206	112	151
Països Catalans	13.091	11.097	24.188	192	157	174	229	133	174

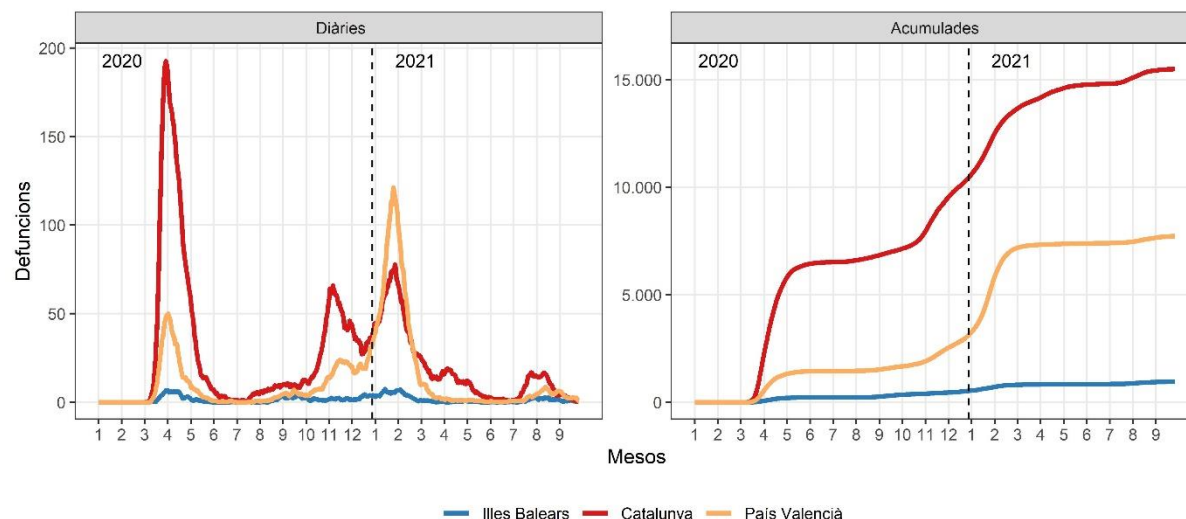
NOTA: Les taxes fan referència al conjunt del període i, per tant, no es tracta de taxes de dimensió anual. Les taxes s'han estandarditzat emprant com a població tipus la dels Països Catalans d'ambdós sexes.

FONT: Elaboració del CED a partir dels *Indicadores demográficos básicos* de l'INE (sèries observades) i de les *Proyecciones de población de Catalunya (base 2018)* (sèries projectades).

La distribució temporal de les defuncions per COVID-19 replica el patró observat quan es considera el total de defuncions i els excessos de mortalitat diaris (figura 3). A Catalunya destaca el fort impacte de la mortalitat per COVID-19 en els primers mesos de la pandèmia, ja que entre març i maig es van concentrar un 42 % de totes les defuncions; també la presència d'onades successives de menys intensitat a la tardor de 2020 i a principis de 2021, i un altre repunt a l'estiu de 2021. Per contra, el patró al País Valencià és completament diferent, ja que en els primers mesos de la pandèmia només es van produir un 18 % de les defuncions, mentre que l'impacte més gran en termes de mortalitat es va donar de desembre de 2020 a febrer de 2021, en què es van concentrar un 60 % de les morts per aquesta malaltia. Finalment, a les Illes Balears, la mortalitat per aquesta malaltia ha estat significativament més petita i el seu patró

temporal presenta més bimodalitat, amb una concentració de les defuncions durant els primers mesos de la pandèmia i a principis de 2021.

FIGURA 3. *Nombre de defuncions per COVID-19 (2020 i nou primers mesos de 2021)*

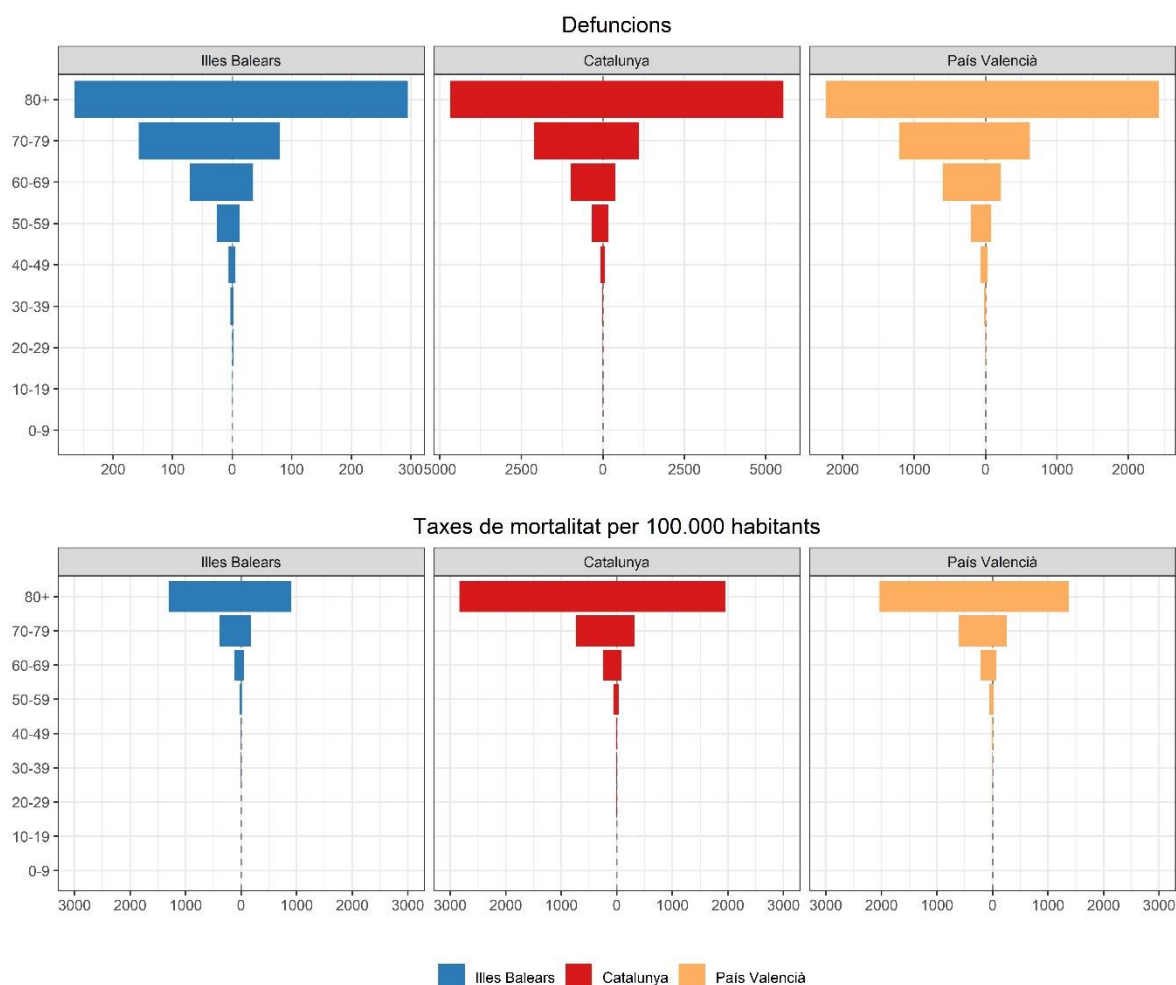

NOTA: Sèrie suavitzada mitjançant una mitjana mòbil de cinc termes.

FONT: Elaboració del CED a partir de dades de l'ISCIH.

En relació amb la distribució per sexe d'aquestes defuncions, un 54 % van ser d'homes, amb un rang de variació que oscil·la entre un mínim d'un 52 % a la demarcació de Lleida i un màxim d'un 58 % a la d'Alacant (taula 2). En termes de taxes estandarditzades, la mortalitat al conjunt dels àmbits de parla catalana es va situar en 229 per 100.000 en els homes i en 133 en les dones, el que equival a una sobremortalitat masculina d'un 72 %. Si bé a tots els territoris la mortalitat dels homes va ser superior a la de les dones, les diferències entre ambdós sexes presenten un grau important de variabilitat, i es dona la sobremortalitat més elevada a la demarcació de València, amb una taxa estandarditzada masculina que supera la femenina en un 83 %, mentre que la més petita es localitza a Tarragona i Girona, al voltant d'un 54 %.

FIGURA 4. Defuncions i taxes de mortalitat segons sexe i grup d'edat per COVID-19 (2020 i nou primers mesos de 2021)

FONT: Elaboració del CED a partir de dades de defuncions de l'ISCIH i de poblacions de l'INE.

Les defuncions per COVID-19 s'han concentrat bàsicament entre la gent gran, a causa de factors com el seu grau d'institucionalització, que va afavorir la transmissibilitat de la malaltia durant els primers mesos de la pandèmia, o a causa de la seva fragilitat per culpa de les condicions prèvies de salut. Així, al conjunt dels Països Catalans un 55 % de les defuncions masculines i un 74 % de les femenines es van donar entre la població de 80 anys o més, i les proporcions van ser d'un 27 % i d'un 16 % entre la població de setanta a setanta-nou anys. La desigual distribució per edat en els homes i en les dones respon en gran manera a l'envelliment més elevat de la població femenina. De la mateixa manera, les diferències territorials en la distribució de les defuncions segons el grup d'edat reflecteixen bàsicament els nivells d'envelliment al territori.

Les taxes per edat i sexe permeten una aproximació millor a l'impacte de la pandèmia en termes de la mortalitat, al mateix temps que faciliten la seva comparabilitat territorial. Les taxes de mortalitat tant dels homes com de les dones a partir de 50 anys han estat clarament superiors a Catalunya; al País Valencià se situen en una posició intermèdia, i les Illes Balears són el territori on la mortalitat ha estat més petita en totes les edats. Aquestes diferències es constaten

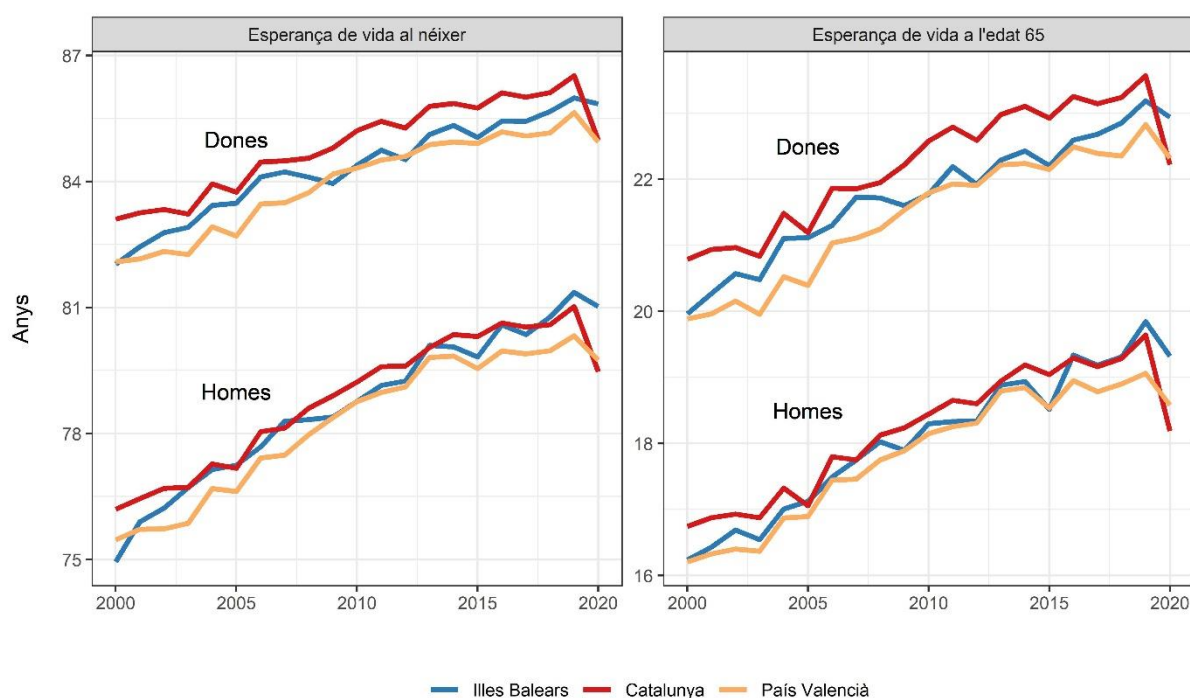
clarament en els grups de més edat, ja que la taxa de mortalitat masculina de 80 anys o més ha assolit un nivell d'unes 2.800 defuncions per 100.000 habitants a Catalunya, al País Valencià s'ha situat en 2.000 i a les Illes Balears en 1.300. En ambdós sexes la mortalitat per COVID-19 entre la població de 80 anys o més ha estat un 115 % superior a Catalunya en relació amb les Illes Balears, i aquest diferencial se situa entre els dos territoris a prop d'un 85 % entre la població de setanta a setanta-nou anys.

2.3. *L'esperança de vida i l'impacte de la COVID-19*

Els països de parla catalana, com la majoria de països occidentals, es troben actualment en una fase de la transició epidemiològica que es caracteritza pel progressiu desplaçament de l'edat a la defunció, per la concentració dels guanys de vida en edats cada cop més avançades i pel paper creixent de les malalties degeneratives no cardiovasculars, com els tumors i les malalties mentals, així com pel paper de determinades causes de mort relacionades amb els estils de vida i factors socials, com els accidents i determinats tumors (S. Olshansky i B. Ault, 1986).

L'evolució de l'esperança de vida en néixer va ser favorable entre els anys 2000 i 2019, amb uns guanys d'esperança de vida en néixer de 6,4 anys en els homes i de 4,0 anys en les dones residents a les Illes Balears, i d'uns 4,8 anys en els homes i d'uns 3,5 anys en les dones de Catalunya i del País Valencià. Els anys anteriors a la pandèmia, les expectatives de vida dels homes residents als Països Catalans havien superat ja els 80 anys, amb els màxims a les Illes Balears, amb 81,4 anys el 2019, mentre que les expectatives de vida de les dones se situaven per sobre del llindar de 85 anys, amb un màxim de 86,2 anys a Catalunya (figura 5 i taula 3). Per contextualitzar aquestes dades, i prenent com a referència la mitjana dels valors del trienni 2017-19, les Illes Balears ocupaven la sisena posició en els homes i l'onzena en les dones en el rànquing de comunitats autònomes, Catalunya ocupava la novena i la vuitena, i el País Valencià, la dotzena i la catorzena, respectivament. Més rellevants en l'actual context de la mortalitat són els avenços en la longevitat de la població, que es reflecteixen en un increment de les expectatives de vida a partir de 65 anys de prop d'un 17 % en els homes i d'un 15 % en les dones durant les dues primeres dècades d'aquest segle. Un exemple que permet copsar la magnitud d'aquestes millores, i que és extrapolable als altres territoris, és l'evolució recent de la supervivència de les dones catalanes a edats avançades: amb la mortalitat de l'any 2000, un 54 % de les dones catalanes sobreviurien a 85 anys i encara els restarien per viure 6,2 anys, mentre que amb la mortalitat de 2019 la supervivència seria ja d'un 67 % i la vida restant, de 7,6 anys.

FIGURA 5. *Evolució de l'esperança de vida en néixer i a 65 anys d'edat (2000-2020)*

FONT: Elaboració del CED a partir dels *Indicadores demográficos básicos* de l'INE.

Quin impacte ha tingut la COVID-19 en les expectatives de vida de la població? La pandèmia ha trencat la tendència ascendent d'evolució de l'esperança de vida, tant en néixer com a 65 anys. Aquesta ruptura ha estat especialment rellevant a Catalunya, on l'any 2020 tant homes com dones van perdre prop d'1,25 anys de vida mitjana en relació amb la mitjana del trienni 2017-19, i les pèrdues més importants es van localitzar a la demarcació de Barcelona. En termes comparatius, Catalunya ha estat la cinquena comunitat autònoma que ha perdut més esperança de vida en néixer en els homes, darrere de Madrid, Castella-la Manxa, Castella i Lleó i la Rioja, i la quarta en les dones, després de Melilla, Madrid i Castella-la Manxa. Dintre del conjunt de l'Estat destaquen amb pèrdues superiors a dos anys en els dos sexes Madrid i també Castella-la Manxa, en els homes, i Melilla, en les dones (Esteve et al., 2021). Per la seva banda, la reducció de l'esperança de vida a la Comunitat Valenciana ha estat molt moderada, de prop de 0,35 anys, i se situa clarament per sota de la del conjunt de l'Estat, on van ser de 0,96 anys en els homes i de 0,86 anys en les dones. Finalment, a les Illes Balears el comportament va ser inclús lleugerament positiu si es compara amb el trienni anterior, i va ser, juntament amb Galícia i les Canàries, una les comunitats on no es van produir descensos en les expectatives de vida dels seus habitants.

TAULA 3. *Esperança de vida en néixer el 2020, i variació respecte de l'any i del trienni anterior*

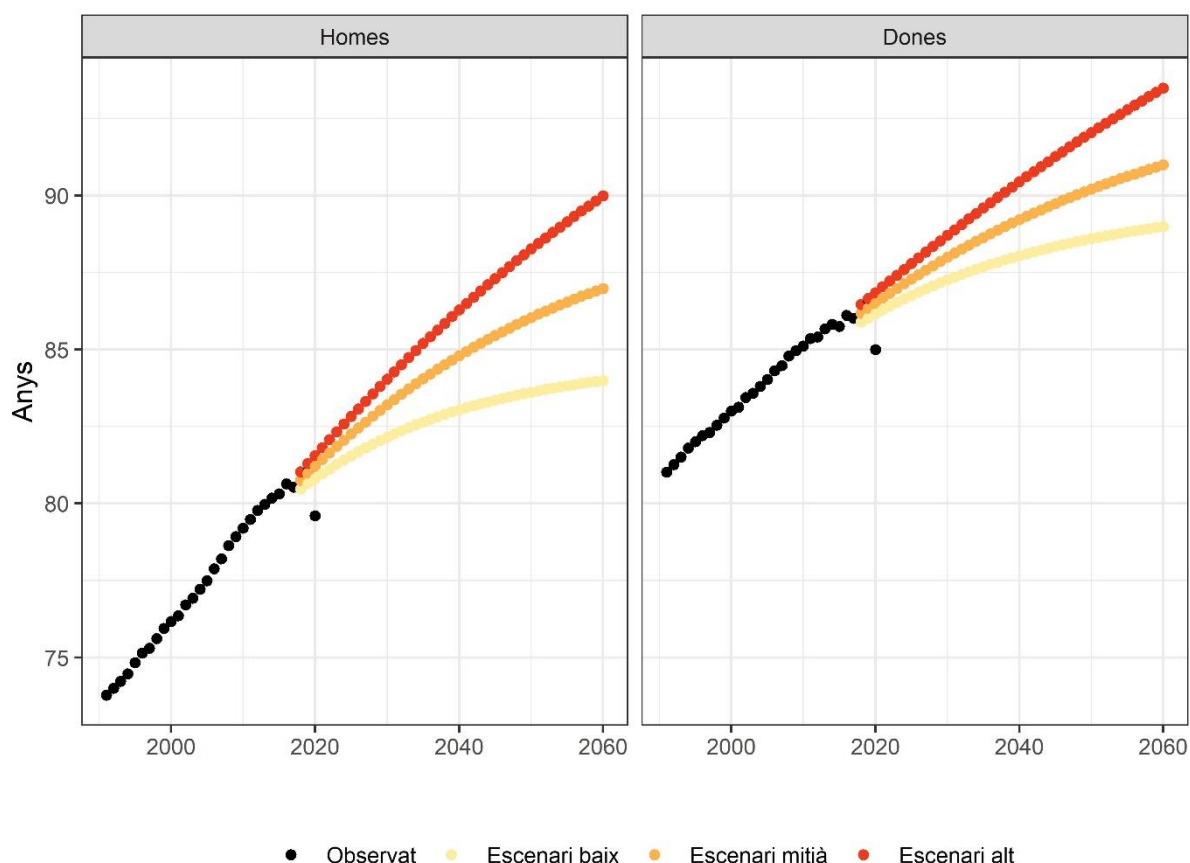
	Homes					Dones				
	2020	Variació absoluta		Variació relativa		2020	Variació absoluta		Variació relativa	
		any	trienni	any	trienni		any	trienni	any	trienni
Illes Balears	81,02	-0,34	0,19	-0,4%	0,2%	85,85	-0,14	0,15	-0,2%	0,2%
Catalunya	79,47	-1,55	-1,25	-1,9%	-1,5%	84,98	-1,54	-1,24	-1,8%	-1,4%
País Valencià	79,74	-0,59	-0,33	-0,7%	-0,4%	84,94	-0,70	-0,35	-0,8%	-0,4%
Barcelona	79,40	-1,76	-1,39	-2,2%	-1,7%	84,88	-1,78	-1,45	-2,1%	-1,7%
Girona	80,18	-0,34	-0,44	-0,4%	-0,5%	85,18	-0,74	-0,59	-0,9%	-0,7%
Lleida	79,51	-1,41	-1,14	-1,7%	-1,4%	85,31	-0,99	-0,75	-1,1%	-0,8%
Tarragona	79,37	-1,27	-1,00	-1,6%	-1,2%	85,34	-0,85	-0,58	-1,0%	-0,7%
Alacant	80,06	-0,60	-0,37	-0,7%	-0,5%	85,06	-0,74	-0,39	-0,9%	-0,5%
Castelló	80,31	0,19	0,24	0,2%	0,3%	84,99	-0,54	-0,23	-0,6%	-0,3%
València	79,37	-0,75	-0,42	-0,9%	-0,5%	84,86	-0,69	-0,34	-0,8%	-0,4%

NOTA: Any fa referència a la variació absoluta o relativa del 2020 en relació amb el 2019, mentre que *trienni* fa referència a les variacions en relació amb la mitjana dels anys 2017-2019.

FONT: Elaboració del CED a partir dels *Indicadores demogràfics básicos* de l'INE.

Què pot esperar-se de cara al futur? Abans de l'aparició de la pandèmia la visió més generalitzada postulava que es mantindria la tendència a avenços significatius en la longevitat de la població, amb una reducció significativa de la mortalitat en les edats avançades i amb una concentració dels guanys d'esperança de vida en edats cada cop més avançades. Per assolir aquestes millores haurien de confluïr una sinergia de factors, des de l'adopció d'estils de vida saludables, a avenços científics que reduïssin la letalitat de malalties com els tumors i endarrerissin l'edat de la mort per causes degeneratives, passant per l'articulació de polítiques que garantissin un accés universal i equitatiu als recursos sanitaris i les tecnologies mèdiques, entre d'altres. Això no obstant, també es plantejava que altres factors podien frenar o limitar els guanys d'esperança de vida, com l'aparició o reaparició de determinades malalties infeccioses, els riscos relacionats amb el deteriorament ambiental, la persistència d'hàbits poc saludables com el tabaquisme i l'obesitat, o la iniquitat en l'accés als serveis sociosanitaris i mèdics, entre d'altres. A tall d'exemple, l'Institut d'Estadística de Catalunya (Idescat), en les seves *Projeccions de població de Catalunya (base 2018)*, preveia que l'esperança de vida de la població catalana se situaria en l'escenari mitjà o de referència en 87 anys en els homes i en 91 anys en les dones el 2060, el que representaria un augment de prop de 6,5 anys i de 4,9 anys, respectivament, en les pròximes quatre dècades (figura 6). A més, aquest organisme estadístic formulava dos escenaris més d'evolució de les expectatives de vida dels catalans: un de guanys força moderats, o escenari baix, amb una esperança de vida de 84 en els homes i de 89 anys en les dones, i un de forts increments en la longevitat, o escenari alt, fins a assolir, el 2060, 90 anys en els homes i 93,5 anys en les dones.

FIGURA 6. *Evolució i projecció de l'esperança de vida en néixer a Catalunya (1991-2060)*

FONT: Elaboració del CED a partir dels *Indicadores demográficos básicos* de l'INE (sèries observades), i de les *Proyecciones de población de Catalunya (base 2018)* (sèries projectades).

La COVID-19, com s'ha vist anteriorment, ha suposat una ruptura en la tendència ascendent en l'evolució de l'esperança de vida, però això no implica necessàriament que les pèrdues es perllonguin en el temps i afectin la longevitat i el cicle de vida de les persones, ja que fins ara només reflecteixen l'efecte puntual de la pandèmia. El coneixement més gran de la malaltia i de tractaments mèdics, l'adopció de mesures preventives i de salut pública, la vacunació o immunització de la població, la mitigació de la transmissibilitat i la no aparició de variants més letals resultaran clau per a reprendre avenços significatius en la supervivència de la població.

Això no obstant, a més de l'impacte directe de la pandèmia en termes de mortalitat, cal considerar també quins poden ser els seus efectes diferits a mitjà termini sobre la morbiditat i les condicions de salut de la població. En primer lloc, hi ha els efectes sobre la salut de la població, amb possibles seqüeles —fins i tot entre els asimptomàtics— en el sistema respiratori, cardiovascular o nerviós, allò que se'n diu *covid persistent*. En segon lloc, hi ha els efectes diferits derivats de les mesures adoptades per combatre la pandèmia i l'estrès al qual ha estat sotmès el sistema sanitari, amb demores tant en la diagnosi de determinades malalties com en les intervencions i tractaments. Finalment, hi ha l'impacte que la COVID-19 ha tingut en la salut mental de determinats col·lectius i en certs processos degeneratius amb una especial incidència entre la gent gran. En aquest sentit, més enllà de l'impacte directe de la malaltia en termes de defuncions, els pròxims anys caldrà articular mesures sociosanitàries per evitar que s'intensifiquin les desigualtats socials en salut, dependència i mortalitat que ja es donaven abans de la pandèmia (Esteve *et al.*, 2021).

3

Natalitat i fecunditat

3.1. Les fonts

Les dades de naixements a Espanya provenen del Registre Civil. Amb posterioritat, aquestes dades són recollides i processades per l'Institut Nacional d'Estadística (INE), que les publica mitjançant el *Movimiento natural de la población*. L'INE ofereix dades agregades de naixements i dades individualitzades (microdades) que se solen publicar uns mesos després d'acabar-se l'any. Malgrat que la majoria de naixements no presenten problemes de registre, d'altres s'han de verificar per fer-ne una correcta assignació territorial i corregir altres variables subjectes a error. Per a no endarrerir en excés la publicació dels resultats, l'INE sol publicar dades provisionals, i uns mesos més tard publica les definitives. Les microdades individuals només es publiquen quan són definitives. L'INE, com en el cas de la mortalitat, ha generat procediments per a obtenir informació actualitzada i continuada sobre l'evolució dels naixements, encara que siguin dades provisionals. Així, des de finals del 2020, l'INE publica l'*Estimación mensual de nacimientos* amb un decalatge de dos o tres mesos. Es tracta de dades agregades classificades per províncies i comunitats autònomes. Fins que no es publiquin les dades definitives a escala individual no es podrà examinar l'evolució dels naixements a escala municipal ni tampoc analitzar la distribució de naixements per grups d'edat. L'anàlisi que segueix a continuació queda, per tant, condicionada per la poca desagregació de les dades. Els resultats es presenten per tres àmbits territorials: Catalunya, el País Valencià i les Illes Balears.

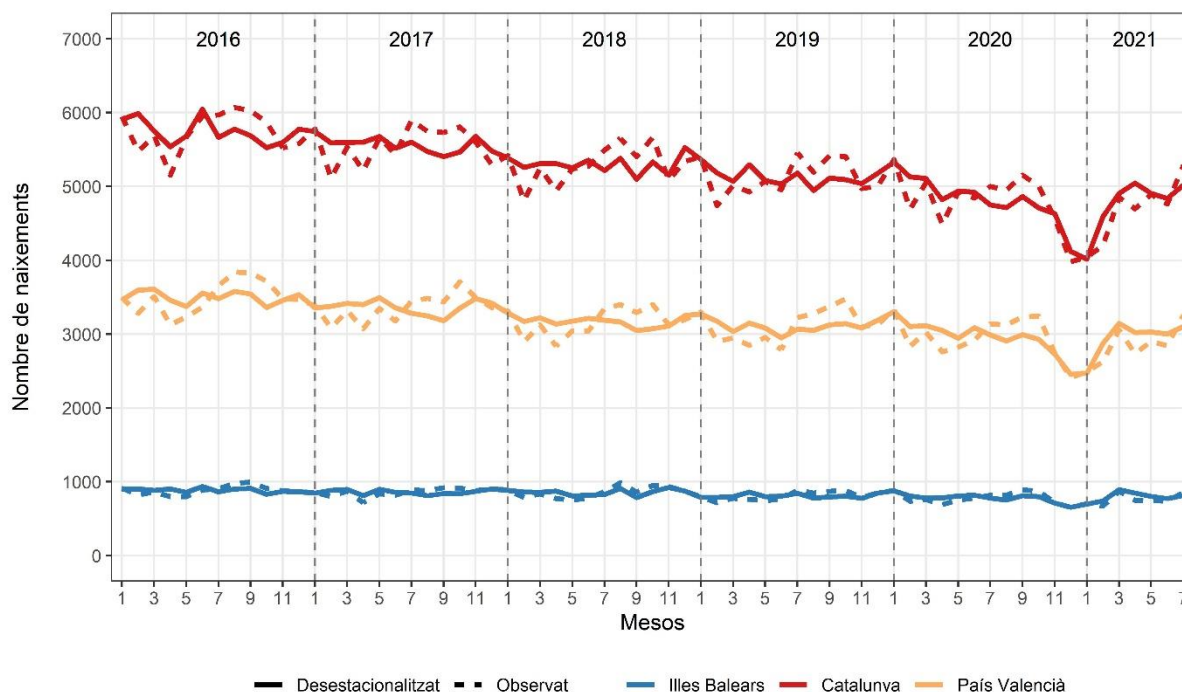
3.2. L'evolució del nombre de naixements i l'impacte de la COVID-19

La figura 7 mostra l'evolució mensual del nombre de naixements a Catalunya, el País Valencià i les Illes Balears des del 2016 fins al mes de juliol de 2021. Les dades representades provenen del *Movimiento natural de la población* i de les *Estimaciones mensuales de nacimientos*, ambdues derivades del Registre Civil. Les xifres absolutes de naixements varien entre els tres territoris a causa, principalment, de la seva grandària poblacional. En el període observat, a Catalunya naixien entre 5.000 i 6.000 persones cada mes, al País Valencià entre 3.000 i 3.500, i a les Illes Balears, entre 800 i 1.000. La xifra de naixements ha caigut durant aquest període als tres àmbits i en una proporció similar. Els primers efectes de la COVID-19 sobre la natalitat es poden veure en el mes de desembre de 2020 i durant els mesos de gener i febrer de 2021. En aquests mesos s'observa una davallada notable del nombre de naixements que, a la vista dels resultats, ha estat concentrada en el temps. La xifra de naixements observada en els mesos de març i abril de 2021 i posteriors se situa dins dels intervals esmentats abans.

El principal aprenentatge d'aquest gràfic és que la crisi de la COVID-19 ha tingut lloc en un context de caiguda sostinguda de la natalitat i que, per tant, a l'hora de valorar-ne els efectes sobre la natalitat cal tenir present que amb pandèmia o sense la xifra de naixements en aquests tres territoris hauria davallat igualment. La caiguda estructural de la natalitat a Catalunya, el

País Valencià i les Illes Balears és deguda principalment a la caiguda de la població en edat fèrtil i a una fecunditat baixa i estable en el temps.

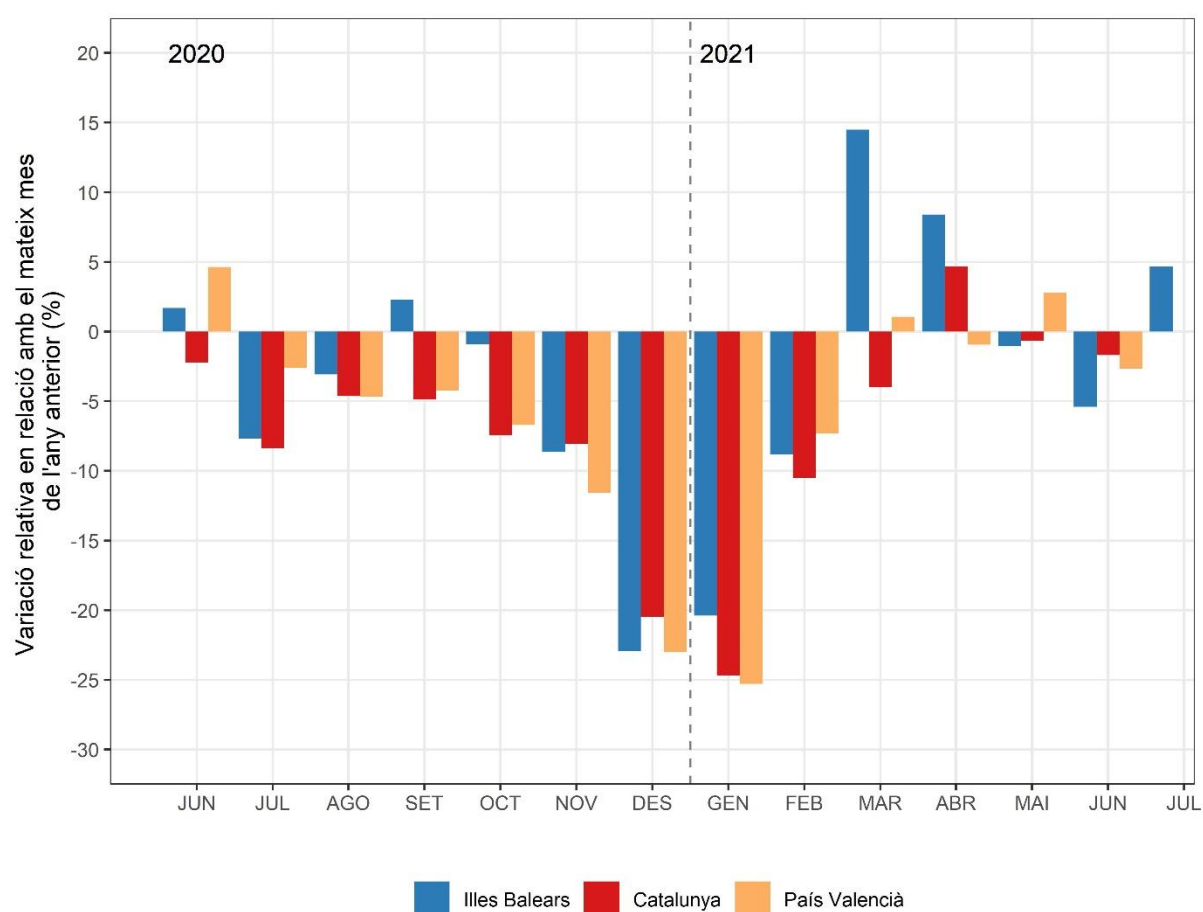
FIGURA 7. Evolució mensual del nombre de naixements

FONT: Elaboració del CED a partir de l'Estimación mensual de nacimientos de l'INE.

La figura 8 permet comparar l'evolució dels naixements mes a mes en relació amb el mateix mes de l'any anterior. Durant els mesos de desembre de 2020 i gener de 2021, el nombre de naixements va caure més d'un 20 % respecte dels mateixos mesos de l'any anterior; es tracta d'una caiguda molt superior a l'observada en els mesos anteriors que no estaven afectats per la pandèmia. En els mesos de novembre de 2020 i febrer de 2021 s'observa una davallada superior a un 5 % respecte de l'any anterior, molt probablement atribuïble a les darreres conseqüències de l'etapa més cruenta de la pandèmia i del període de confinament més estricte. En contra del que s'havia especulat en els mitjans de comunicació, no hi va haver *baby-boom*. El que sí que s'observa és un repunt del nombre de naixements a partir del mes de març de 2021 respecte del mateix mes de l'any anterior.

FIGURA 8. Variació relativa del nombre de naixements en relació amb el mateix mes de l'any anterior

FONT: Elaboració del CED a partir de l'Estimación mensual de nacimientos de l'INE.

La taula 4 permet veure quina ha estat la davallada total de naixements prenent com a referència períodes més amplis. Diferenciem dos períodes. El primer comprèn els mesos d'octubre de 2020 a febrer de 2021, que serien els mesos en què els efectes de la pandèmia haurien estat més severos. El segon període comprèn els mesos de març a juliol de 2021, que són els mesos de la recuperació de la natalitat i que corresponen, nous mesos abans, amb el període de desconfinament. En el primer període, la davallada del nombre de naixements és superior en tots els àmbits territorials —comunitats autònomes i províncies— a un 12 %. A excepció de la província de Castelló, amb una caiguda d'un 19,8 %, la caiguda se situa entre un 12 i un 15 % en la resta de casos. En canvi, el nombre de naixements en el segon període (març a juliol de 2021) augmenta arreu respecte de l'any anterior a excepció de la província de Lleida. Els naixements creixen moderadament respecte de l'any anterior, amb xifres que se situen per sota d'un 2 %, amb l'excepció de les Illes Balears (augment d'un 4,1 %) i la província de Tarragona (augment d'un 7,2 %). Si es combinen els dos períodes, podem veure quin ha estat el balanç total del període comprès entre octubre de 2020 i juliol de 2021. En combinar períodes amb tendències oposades, la caiguda en el nombre de naixements no és tan gran. Se situa en un 7 % a Catalunya i al País Valencià i en un 4,5 % a les Illes Balears. Malgrat que encara no hi ha dades per a calcular-ho amb precisió, és raonable pensar que una part dels naixements que no van tenir lloc durant el primer període han tingut lloc en el segon. I també és probable que la davallada global de 2021 acabi essent més el reflex de la davallada estructural de la natalitat que no un efecte directe de la COVID-19. Dit això, caldrà esperar-se a les dades de tot l'any

2021 i a les microdades individuals per afirmar-ho amb més seguretat. En qualsevol cas, la COVID-19 no ha tingut efectes positius sobre la natalitat, ans al contrari, ha debilitat encara més la xifra de naixements.

TAULA 4. *Caiguda relativa del nombre de naixements en relació amb el mateix període dotze mesos abans*

	D'octubre de 2020 a febrer de 2021	De març de 2021 a juliol de 2021	D'octubre de 2020 a juliol de 2020
Balears, Illes	-12,5%	4,1%	-4,5%
Barcelona	-14,2%	0,2%	-7,1%
Girona	-14,7%	0,9%	-7,3%
Lleida	-14,3%	-3,2%	-8,7%
Tarragona	-14,6%	7,2%	-4,4%
Alacant	-13,6%	0,0%	-7,1%
Castelló	-19,8%	1,9%	-9,9%
València	-14,6%	1,2%	-6,9%
Balears, Illes	-12,5%	4,1%	-4,5%
Catalunya	-14,3%	0,7%	-7,0%
País Valencià	-14,9%	0,9%	-7,3%
PPCC	-14,3%	1,1%	-6,9%

FONT: Elaboració del CED a partir de l'*Estimación mensual de nacimientos* de l'INE.

3.3. La fecunditat

Més enllà de l'evolució decreixent de la població en edat fèrtil i la seva contribució en la davallada dels naixements, cal tenir en compte l'evolució de la fecunditat. La fecunditat és un indicador resum de la intensitat amb la qual les persones tenen fills en un moment donat, i no està afectat per més o menys nombre d'efectius en edat fèrtil. Per això els demògrafs s'estimen més parlar de fecunditat que de natalitat. La fecunditat a Catalunya, el País Valencià i les Illes Balears està clarament per sota de 2,1 fills per dona (vegeu la figura 9), el llindar que garanteix el manteniment de la població a llarg termini. Entre 2000 i 2020, la fecunditat registrada en aquests tres àmbits se situa entre 1,2 i 1,4 fills per dona durant la majoria d'anys. Catalunya té una fecunditat superior a la del País Valencià i les Illes Balears. L'evolució en el temps és semblant en els tres àmbits. Augmenta la fecunditat fins a l'any 2008 i comença a caure a partir de llavors. Segons les estimacions més recents, la fecunditat a les Illes Balears està per sota d'1,2 fills per dona. Catalunya i el País Valencià estan molt a prop de quedar-hi per sota, també. La fecunditat de l'any 2020 va ser inferior a la de 2019 als tres àmbits. Relacionat amb la caiguda de la fecunditat hi ha l'augment continuat de l'edat de la maternitat. Les dones als tres territoris tenen els fills, de mitjana, cada vegada més tard, per damunt de trenta-un anys. Cal tenir en compte que, com més tard es tenen els fills, més risc hi ha de no poder concebre, ja que la fertilitat disminueix amb l'edat.

FIGURA 9. Evolució del nombre de fills per dona i de l'edat a la maternitat (2000-2020)

FONT: Elaboració del CED a partir dels *Indicadores demográficos básicos* de l'INE.

La baixa fecunditat a Catalunya, el País Valencià i les Illes Balears, així com a la resta d'Espanya, ve de lluny. Les dades més recents disponibles sobre fecunditat a Espanya, procedents de l'*Enquesta de fecunditat* de 2018 feta per l'INE, mostren que la fecunditat realitzada està clarament per sota de la fecunditat desitjada. Menys d'un 10 % d'homes i dones expressen que no volen tenir fills, però, en realitat, és més d'un 20 % que no en tindrà cap. També se sap que hi ha una preferència clara pels dos fills, i la fecunditat observada queda molt per sota d'aquest llindar (Esteve *et al.*, 2021). Entre les dificultats o entrebancs que esmenten les poblacions fèrtils per a tenir fills n'hi ha de tota mena. Les més joves, per sota de 25 anys, no s'ho plantegen per una qüestió d'estils de vida i compatibilitat amb la formació. Entre 25 i 35 anys, aproximadament, hi ha raons relacionades amb la manca d'una parella estable i amb la manca d'estabilitat econòmica. A partir dels trenta-cinc, cada vegada hi ha més dones que tenen dificultats per quedar embarassades. La combinació de tots aquests factors contribueix a la baixa fecunditat a Catalunya, el País Valencià i les Illes Balears. Malgrat això, cap d'aquests tres territoris ha perdut població en el període de referència. L'augment de l'esperança de vida, l'arribada dels *baby-boomers* a l'edat de tenir fills i, sobretot, l'arribada d'immigrants internacionals i d'altres regions d'Espanya ha contribuït a fer que això no passi. És aviat encara per veure els efectes a més llarg termini de la COVID-19 sobre la natalitat i la fecunditat.

Migracions: la ràpida recuperació

4.1. Nota metodològica obligada

Les estadístiques de migracions a Espanya s'elaboren a partir de les altes i les baixes padronals. Aquest registre, tant per als estrangers com per als espanyols, té els seus problemes. Amb tot, i en comparació amb altres països de la Unió Europea, cal dir abans de res que la situació d'Espanya és exemplar, especialment pel que fa a la inclusió dels estrangers independentment de la seva situació legal, que permet disposar d'estadístiques sobre migracions anuals amb informació bàsica —sexe, edat, lloc de naixement i de procedència, lloc de residència i nacionalitat—, amb una àmplia cobertura i fiabilitat —per exemple, ni Portugal ni Itàlia, per esmentar només països veïns, tenen aquest tipus d'informació. Dit això, en casos excepcionals com el que ara ens ocupa, en què intentem mesurar l'impacte de la pandèmia, els biaixos es magnifiquen de manera que poden induir-nos a error.

Resumirem de manera senzilla quin tipus de biaix poden estar introduint les mateixes estadístiques, tant en la migració procedent de l'estranger, com en la dita «interna», que es produeix dins de diferents territoris de parla catalana, i encara també amb les migracions entre els territoris peninsulars de parla catalana i la resta d'Espanya. En el primer cas, el que haurem de tenir en compte és un cert desfasament temporal, tant en la inscripció de les altes (que informaran de la immigració), com en la de les baixes (que faran el mateix amb l'emigració). Comptem l'alta padronal com la data d'arribada al municipi (i, per extensió, de la primera entrada al territori), quan, de fet, entre l'arribada i l'empadronament es pot haver donat un lapse de temps molt variable (de dies a mesos; fins i tot d'anys). De la mateixa manera, els empadronaments es poden haver fet en un municipi que no és aquell on les persones van residir inicialment. Aquest tipus de biaix queda minimitzat per l'interès que el mateix migrant té d'empadronar-se al municipi on efectivament resideix, i al més aviat possible, a causa de la generació de drets associats a l'empadronament —serveis sanitaris i escolarització, entre els principals—. A aquest desajust individual haurem d'afegir-hi el mal costum d'alguns municipis de posar entrebancs a l'empadronament de persones de nacionalitat estrangera, impediments que ja s'iniciaren durant el *boom* migratori, singularment després de la darrera regularització extraordinària de 2005 (Domingo i Sabater, 2010) i que desgraciadament han perdurat, tot i que en comptats municipis. Però amb tot, la conseqüència més greu es dona en les baixes, ja que, en no generar drets, al contrari, fer-los perdre en el cas que aquestes baixes siguin cap a l'estranger, els titulars no solen comunicar-les. Per a prevenir aquest efecte no volgut es van establir les anomenades «baixes per caducitat», que es duen a terme després d'una comprovació rutinària bianual en cas de no confirmar la residència al domicili on la persona estrangera consta com a empadronada. Com que la comprovació és bianual, sí que pot haver afectat el còmput de les baixes de persones de nacionalitat estrangera durant la pandèmia, amb un retard temporal difícil de fixar que pot arribar a dos anys.

Els biaixos, però, no es limiten a les persones immigrades. Entre els autòctons, no sempre coincideixen el municipi d'empadronament i el de la residència principal; és el que s'anomena

«empadronaments atípics», tot i que existeixen diverses causes per aquesta situació anòmla —estudiants que segueixen empadronats al domicili de la llar de la família d'origen, persones emigrades a les grans ciutats que, per motius sentimentals, electorals o econòmics, segueixen empadronats al municipi d'origen, entre d'altres. Però entre totes aquestes diferents raons, dues seran les que haurem de considerar com a primordials en el cas de la pandèmia: 1) Aquelles persones que s'empadronaven al municipi on adquirien la segona residència fent-la passar per la primera amb l'objectiu d'obtenir deduccions fiscals abans de 2013, i que ara amb la pandèmia s'hi han traslladat efectivament, i 2) Les persones que han pogut, també, empadronar-se al municipi d'una nova residència per a evitar el confinament a les grans ciutats. En tots dos casos, les persones haurien canviat la seva residència habitual, i en el segon cas haurien generat un moviment migratori. En el primer cas, malgrat no causar cap registre nou, el possible trasllat al municipi, que *de facto* només havia estat utilitzat esporàdicament com a segona residència abans de la pandèmia, pot haver creat unes expectatives desorbitades com més petit era el municipi en qüestió. En cap dels dos casos sabem si, un cop passada la crisi sanitària, les persones mantindran la residència al municipi rural com a residència principal. Tornarem sobre aquest punt.

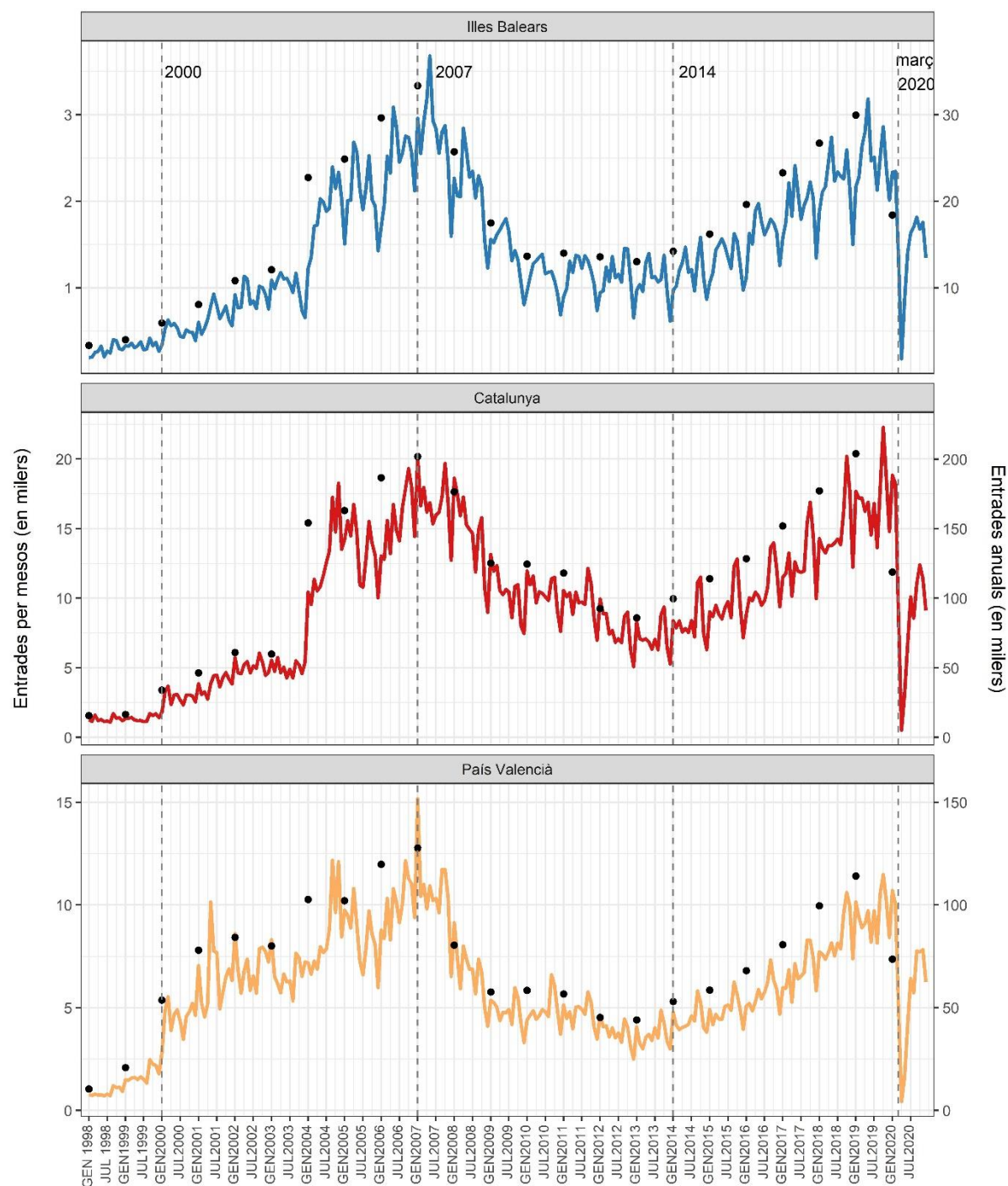
4.2. Migracions internacionals

Un primer cop d'ull a l'evolució de la immigració internacional, xifrada per les *Estadísticas de variaciones residenciales* de l'INE en 4,7 milions d'entrades als tres territoris peninsulars de parla catalana des de 1998 a 2020 (figura 10), ens permet copsar tres trets que destaquen sobre la resta: el primer és l'estacionalitat associada a diversos factors (els preus dels vols i l'inici dels cursos escolars a l'origen i la destinació, particularment). En segon lloc, una evolució dels tres territoris en conjunt força similar seguint el cicle econòmic, tot i que amb variacions particulars, que a l'engròs assenyalen quatre períodes —creixement econòmic, recessió, recuperació econòmica i, el darrer, que és el que ens ocupa, impacte de la pandèmia. I, finalment, en tercer lloc, destaca l'afectació conjuntural de la COVID-19. Des d'inicis del segle XXI es poden observar quatre períodes prou distintius als tres territoris. Aquesta evolució és molt semblant a la del conjunt de l'Estat espanyol, si bé amb més intensitat als territoris de parla catalana en cadascuna de les fases. La raó d'aquesta singular evolució similar és clara: a banda del cicle econòmic, els moviments migratoris estan marcats també per mesures legislatives que depenen de decisions de l'Estat, com les regularitzacions extraordinàries, la concessió de visats o el mateix tancament de fronteres en el cas de la COVID-19, i també estaran marcats per efectes de registre lligats de vegades a la irregularitat. La intensitat superior als territoris de parla catalana sobre la mitjana espanyola cal relacionar-la amb l'atracció de l'activitat econòmica de cada regió, així com amb la connexió sistèmica que la immigració té amb la demografia de totes tres. En canvi, també val a subratllar les diferències entre els tres territoris considerats, que ens ajudaran a entendre l'impacte particular de les mesures empreses per a contenir la pandèmia.

El que fa interessant de comparar les dinàmiques migratòries de Catalunya, el País Valencià i les Illes Balears és veure com, malgrat compartir els efectes de la legislació estatal, el cicle econòmic i les grans tendències en l'evolució de la població, tenen tres sistemes migratoris diversos amb dimensions i components també dispars. Tot i que tots tres territoris experimenten evolucions paral·leles que reflecteixen l'acceleració i la intensificació dels fluxos a causa de la globalització, així com les vicissituds econòmiques, cada territori s'ha caracteritzat per la predominança d'un tipus de migracions sobre els altres. Aquests contrastos de partida ens hauran d'orientar també en l'anàlisi de les singularitats sobre l'impacte de la pandèmia. Així, s'ha parlat de model de migració de treballadors en el cas del Principat —on els corrents

principals són els atrets fonamentalment pel mercat laboral, tot i que se'n poden trobar d'altres, com ara el d'estudiants, refugiats o lleure—, contraposant-lo al «model nova Califòrnia» de les Illes Balears, on la majoria de corrents s'iniciaren amb les migracions al voltant de la jubilació —especialment d'alemanys i britànics—, a la qual seguiren joves dels mateixos orígens gràcies a les ofertes específiques de treball generades per aquesta població, amb presència d'altres corrents migratoris, com els de treballadors del sector de serveis generat pel turisme, en el qual encara destaca la població immigrada de la resta d'Espanya. El País Valencià constituirà un model mixt després d'experimentar als anys vuitanta un creixement dels fluxos internacionals relacionats amb el que s'ha anomenat «model Florida»; és a dir, l'especialització en població europea —especialment britànica— a l'edat de jubilació, lligada a la promoció immobiliària, paral·lela a la de treballadors no qualificats —especialment d'origen marroquí o llatinoamericà—, atrets per la demanda de l'agricultura intensiva mediterrània, però també d'europes de l'Est, singularment romanesos —que arribaren concentrats a la indústria ceràmica castellonenca, i més tard s'ocuparen al camp (Domingo, Vidal-Coso i Serra, 2012). Aquests tres models i la demanda selectiva del mercat laboral explica igualment les disparitats en el volum i composició dels fluxos que s'han rebut. Així, Catalunya, amb 2,6 milions d'entra-

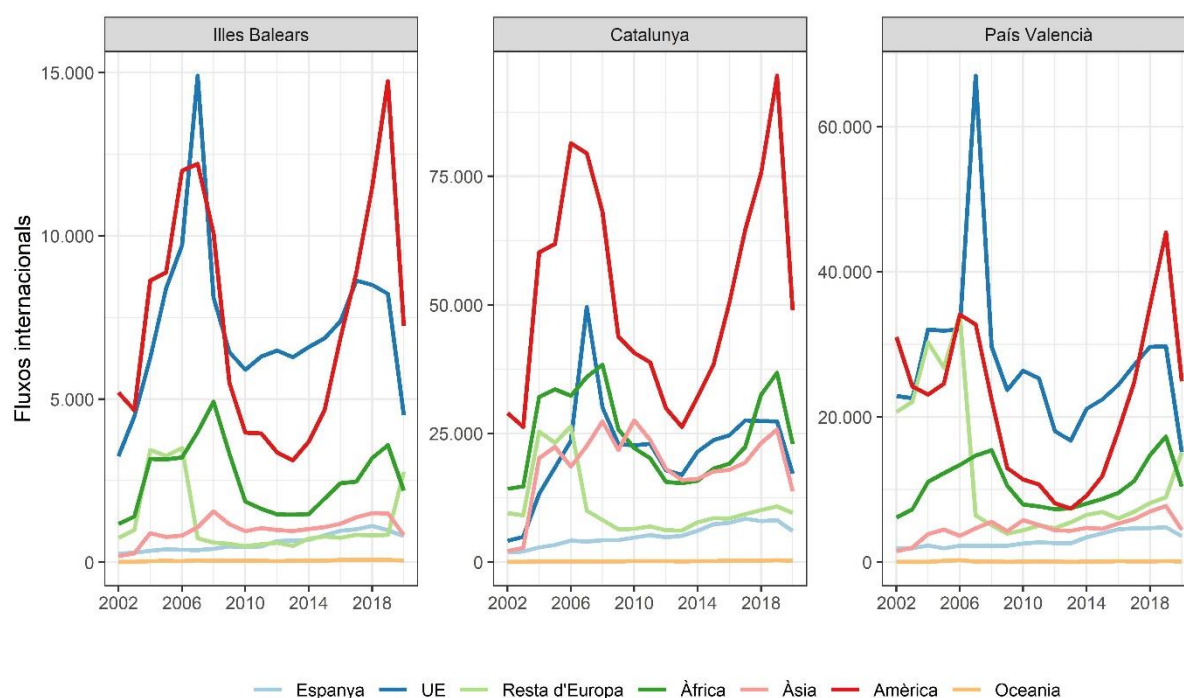
FIGURA 10. Fluxos internacionals mensuals (1998-2020)

FONT: Elaboració del CED a partir de les *Estadísticas de variaciones residenciales*, 1998-2020 (INE).

des, és la comunitat que aplega més de la meitat dels moviments del període (56,2 %); seguida pel País Valencià, amb gairebé 1,7 milions (35,3 %); en darrer lloc hi ha les Illes Balears, amb 400.000 entrades (8,5 %).

FIGURA 11. Fluxos internacionals per grans agrupacions continentals (2002-2020)

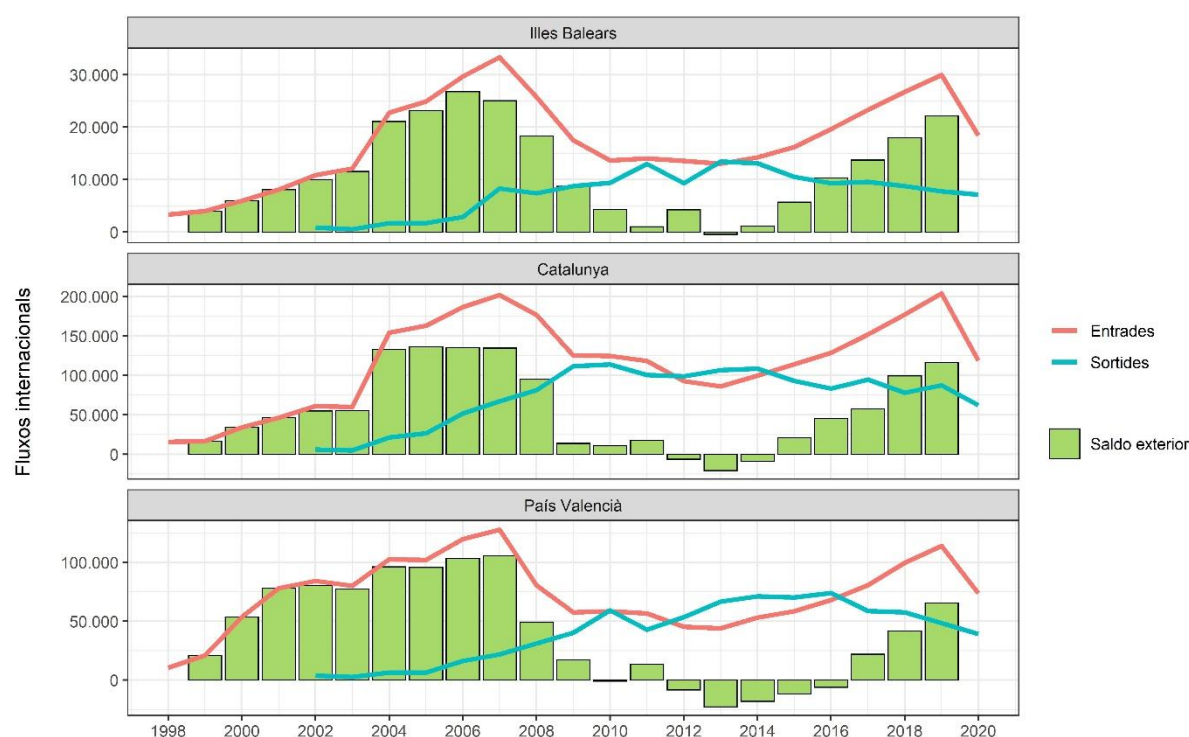
FONT: Elaboració del CED a partir de les *Estadísticas de variaciones residenciales*, 2002-2020 (INE).

Partint d'aquestes diferències, fixem-nos en el darrer període, que és el que ens ocupa. Per a tots tres territoris, les restriccions a les migracions internacionals han representat l'estroncament del segon *boom* migratori del nou mil·lenni; la primera dissimilitud rau en el fet que, en el cas de Catalunya, aquest inusitat creixement iniciat el 2014 havia superat fins i tot l'anterior del 2000, amb un punt àlgid el 2019. Aquesta situació, tot i l'alça també protagonitzada majoritàriament per la immigració llatinoamericana, no arriba a ser tan intensa ni al País Valencià ni a les Illes Balears, ja que els màxims que s'enregistren per als mesos d'octubre de 2019 en el cas valencià (11.490 entrades) i a les Illes Balears (2.860) continuen quedant molt per sota dels valors absoluts el gener de 2007 en el primer cas (15.173 entrades) o el maig del 2007 en el segon (3.679 altes). Aquesta diferència es pot imputar al pes que tenen els fluxos llatinoamericans a Catalunya respecte a la resta, ja que tant al País Valencià com a les Illes Balears, malgrat la importància que té aquest origen continental, hi ha el contrapès de la migració procedent de la Unió Europea (figura 11).

Durant aquest temps cal considerar també l'evolució de l'emigració (figura 12), i la resta amb la immigració que ens donarà el saldo migratori. La diferència essencial compartida a tots els territoris entre l'emigració en la Gran Recessió i la crisi provocada per la pandèmia és que, d'una banda, a la primera crisi, la resposta immediata va ser l'emigració tant d'immigrants d'origen estranger com d'autòctons. Durant la crisi pandèmica aquesta sortida era impossible per raons òbvies mentre les fronteres van estar tancades i per la mateixa afectació global de la pandèmia. D'altra banda, una segona reacció a la recessió de 2008 va ser incentivar el reagrupament familiar entre aquells immigrants que havien decidit romandre al país, la qual cosa, en la segona crisi sociosanitària, tenint en compte la dimensió de la primera onada de la COVID-19 al conjunt d'Espanya, a part de les restriccions en la frontera, no semblava una opció. D'aquesta manera es pot observar com, per a tots tres territoris, el màxim de l'emigració coincideix amb l'impacte de la Gran Recessió, que a Catalunya es manté des de 2009 fins a 2014, amb 113.000 sortides el 2010, si bé, amb tot, cal advertir que les baixes estaven

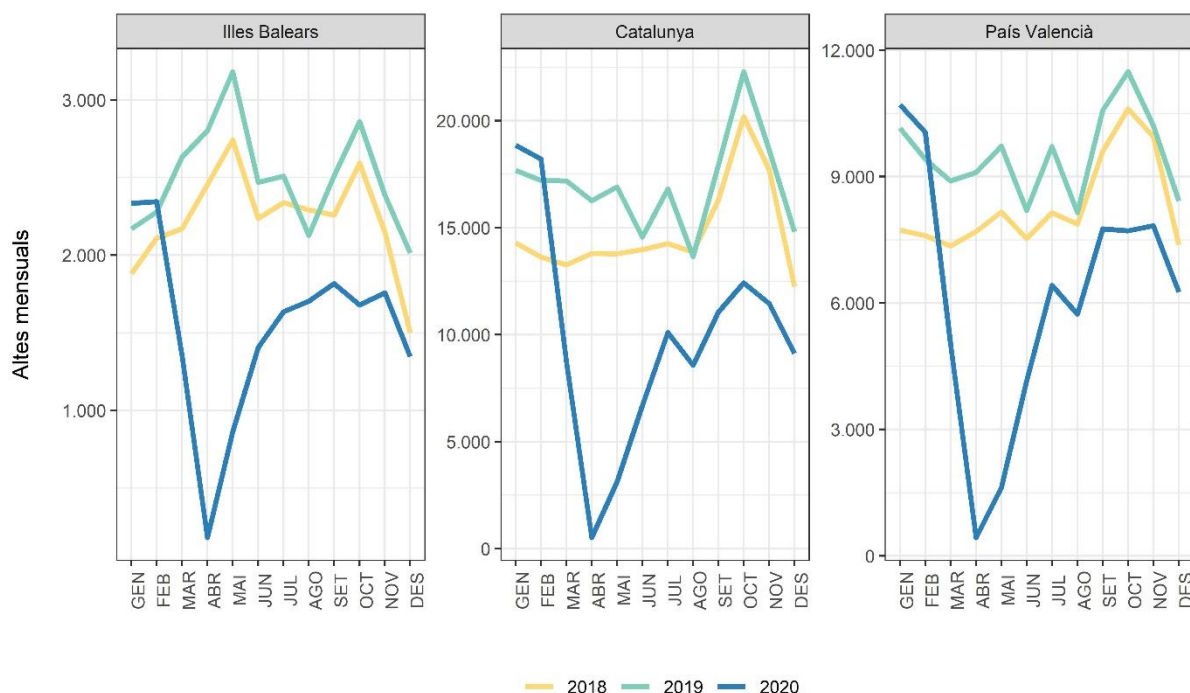
subestimades abans de la crisi. La coincidència entre la caiguda de les entrades i l'increment de les sortides explica el saldo migratori negatiu que es va enregistrar de 2012 a 2014, tots dos inclosos —amb un pic negatiu el 2013 de 20.749 sortides més que entrades—, que arrossegaria caigudes en l'evolució, en conjunt, de la població. Pel que fa al País Valencià, les davallades del saldo encara van ser més pronunciades i es perllongaren un parell d'anys més en el temps, amb pèrdues continuades de 2012 a 2016, i un màxim negatiu de 18.000 sortides per damunt de les entrades el 2014. Finalment, les Illes Balears són el territori que menys ha patit en termes de saldos; només va experimentar un any de saldos negatius, el 2013, amb un mínim de 434 sortides per sobre de les entrades. Fixem-nos que no és en els primers anys de la crisi quan s'assoleixen aquests saldos negatius, sinó en els anys posteriors, que es van encavalcar, en els casos del País Valencià i de les Illes, amb la recuperació incipient de la immigració. En tots tres casos, també contra les expectatives prèvies, el saldo migratori producte de la pandèmia tot i la important davallada experimentada per la immigració —d'un 51,4 % a Catalunya, un 47,4 % al País Valencià i un 49,2 % a les Illes Balears— continua essent positiu.

FIGURA 12. Immigració i emigració internacionals, saldos migratoris (1998-2020)

FONT: Elaboració del CED a partir de les *Estadísticas de variaciones residenciales*, 1998-2020 (INE).

FIGURA 13. Immigració internacional, altes mensuals (2018, 2019 i 2020)

FONT: Elaboració del CED a partir de les *Estadísticas de variaciones residenciales*, 2018, 2019 i 2020 (INE).

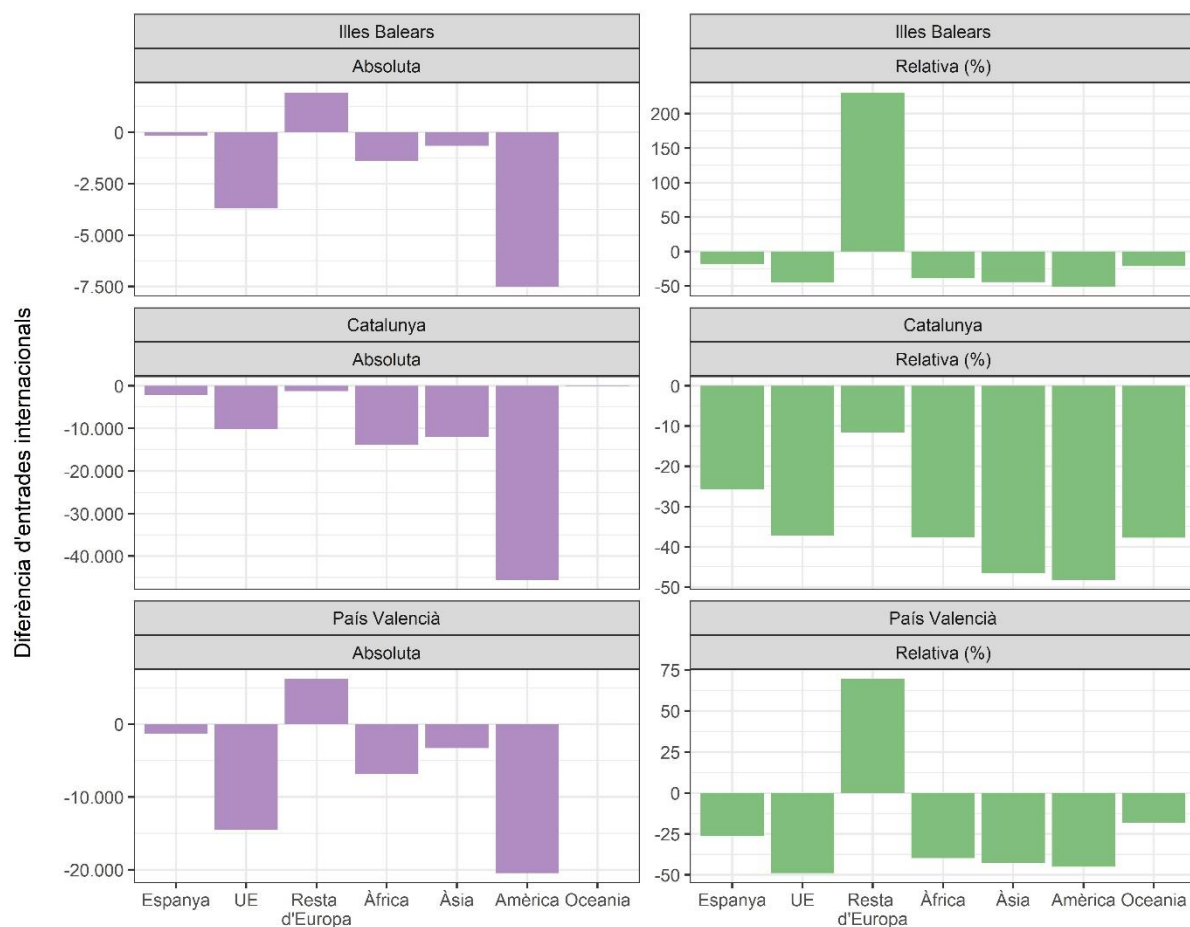
Un cop vista l'evolució de les migracions als tres territoris des d'una perspectiva àmplia, arriba el moment d'aplicar la lupa al primer any de la pandèmia. En la figura 13 podem veure l'evolució mensual dels fluxos de l'any 2020 comparats amb els que es van produir els dos anys anteriors, 2018 i 2019. Per a tots tres els territoris, igual que per al conjunt d'Espanya, després dels dos mesos ascendents de gener i febrer encara en màxims, a partir del març l'entrada de fluxos cau a plom per arribar a mínims el mes d'abril, als antípodes del que havia succeït els dos anys anteriors, amb un màxim estacional el mes de maig.

La sobtada caiguda que representa el tancament de fronteres que es fa notar els mesos de març, abril i maig de 2020, significativament pel mes d'abril, se situa al voltant d'un 96 % si ho comparem amb les altes comptabilitzades el mes de gener de 2020. Així, es constata una reducció d'un 97,3 % a Catalunya entre el gener i l'abril de 2020, en què només consten 517 nous ingressos, d'un 95,9 % al País Valencià, amb 436 ingressos, i d'un 92,2 % a les Illes Balears, amb 182 ingressos. La recuperació dels fluxos es dona amb posterioritat. Excepte per al País Valencià, queda sempre per sota del 50 % dels efectius verificats el gener del mateix any. A partir d'aleshores, els fluxos es recuperen progressivament seguint la pauta d'establir màxims per al mes de juliol, en plena temporada estiuenca, i després al mes d'octubre. Ascens ràpid que ens fa preveure una ràpida recuperació dels fluxos en la mesura que s'aconsegueixi estabilitzar la situació sociosanitària i que l'obertura de nou de les fronteres sigui vàlida per a tots els països sense restriccions. Una primera conclusió, doncs, abans d'entrar en el detall dels orígens, és que, contra el que es podria pensar amb l'aparatos anunci del «tancament de fronteres», fins i tot en els temps pitjors aquestes s'han mostrat poroses, en el sentit que mai no es van tancar del tot —l'obertura es va adaptar a les condicions sanitàries dels països d'origen, va estar supeditada a les recomanacions de la UE, però també va tenir en compte les característiques de l'immigrat—. A conseqüència d'aquest primer efecte, podem parlar del

caràcter conjuntural de l'afectació de la pandèmia sobre els corrents migratoris. D'aquesta manera, a pesar de les successives onades de la COVID-19, els fluxos d'entrada s'han anat recuperant aprofitant les obertures parcials dirigides a incrementar els fluxos de turistes, si bé per al Principat els nivells que han assolit en la segona part del 2020 continuen situant-se per sota de la meitat dels que s'enregistraven els dos anys anteriors en els mateixos mesos.

Si veiem l'evolució des de l'agregació continental dels fluxos de 2020 en comparació amb els rebuts l'any 2019 (figura 14), la gran diferència en la comparació dels tres territoris és el comportament de l'agregat «resta d'Europa», que mentre minva a Catalunya, com tots els altres agregats continentals tant en termes relatius com absoluts, al País Valencià i a les Illes Balears, en canvi, s'incrementa de manera excepcional. Aquest increment es deu, en part, a la classificació que inclou precisament a partir de 2020 el Regne Unit en l'agregat «resta d'Europa», de resultes del Brexit, seguint les directrius de l'Eurostat, que nosaltres també hem adoptat, i en part apuntem com a hipòtesi que s'expliquen per l'empadronament d'aquests britànics que probablement ja eren al territori però que no s'hi havien empadronat (i ara poden aparèixer com a noves migracions del 2020). Els increments (igual que la caiguda) són mínims a causa del fet que els efectius de partida, si descartem Oceania i la immigració de nacionalitat espanyola que arriba de l'estranger, són els més petits, amb només 10.832 entrades el 2019 a Catalunya, 8.929 al País Valencià i 837 a les Illes Balears, raó per la qual l'alça d'aquests dos darrers territoris encara xoca més, amb creixements percentuals que són en el cas valencià d'un 69 % més i en el balear d'un 230,7 % més! Si exceptuem aquest cas extraordinari, de la resta d'agrupacions continentals les pèrdues més importants, en nombres absoluts, es donen per l'agregació llatinoamericana: 45.578 altes menys a Catalunya, 20.429 menys al País Valencià i 7.509 menys a les Illes Balears. En tot cas, en termes relatius, aquest decreixement només ha estat molt notable en el cas català, amb un descens d'un 48 %; en canvi, al País Valencià, encara

FIGURA 14. Diferència d'entrades per grans agregacions continentals (2019 i 2020)

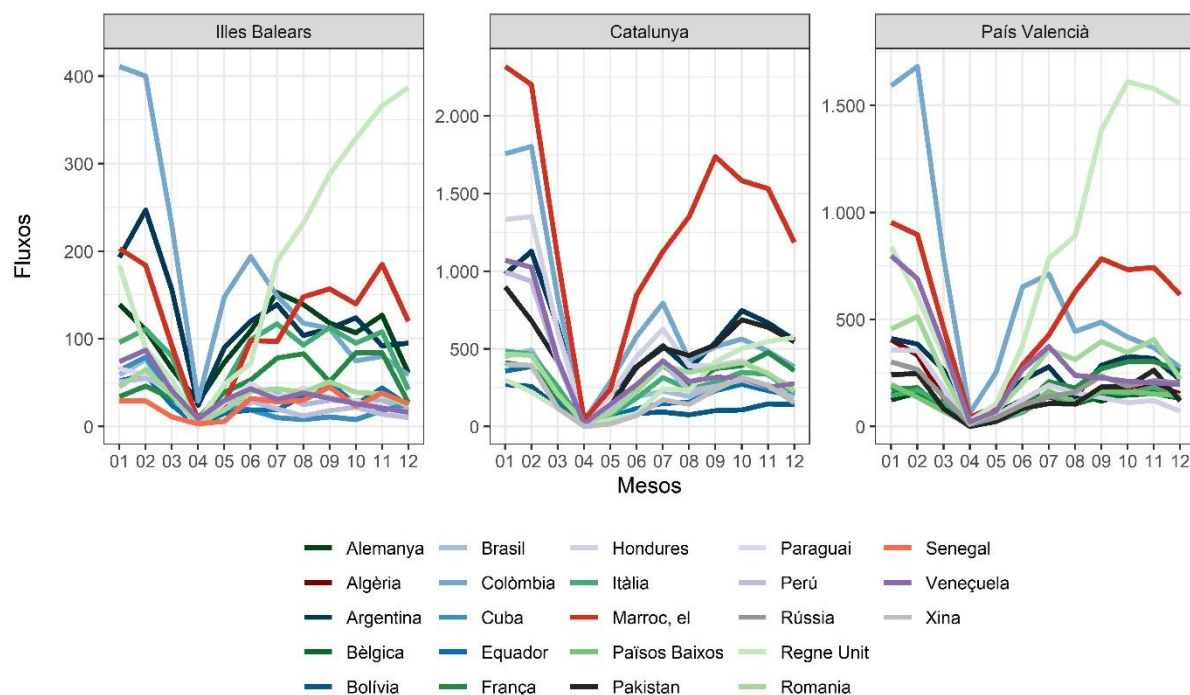
FONT: Elaboració del CED a partir de les *Estadísticas de variaciones residenciales*, 2019 i 2020 (INE).

que els llatinoamericans continuen emportant-se la palma en el descens en termes absoluts, en termes relatius encara ha estat superior per als fluxos d'europaus comunitaris (49 % menys), així com per als balears (45 % menys), que en tots dos casos eren els fluxos més significatius darrere dels de l'Amèrica Llatina. Haurem de recordar, però, la resta dels britànics d'aquesta categoria.

Per acabar, si tornem a veure les dades mensuals de l'any 2020 per a una selecció dels fluxos més nombrosos segons el lloc d'origen per als tres territoris (figura 15), podrem veure més clarament com l'impacte ha estat diferent tant per als orígens com per als territoris, i esbossa el que poden ser les noves tendències un cop superat el parèntesi pandèmic. Així, a Catalunya, el gener de 2020, el flux més nombrós era el corresponent a les persones nascudes al Marroc, amb 2.318 entrades, i és també el que s'ha recuperat més ràpidament i amb més intensitat. Nou mesos més tard arribà a enregistrar 1.738 entrades, després d'haver tocat fons el mes d'abril, amb només 43 entrades. Però si veiem el segon flux el gener de 2020, el dels nascuts a Colòmbia, tot i que la tendència semblava la mateixa, la recuperació inicial s'allunya de les cotes marroquines. Així, si el febrer de 2020 van produir-se 1.803 altes d'oriünds de Colòmbia, el màxim de la recuperació no arribarà a les 800 per al mes de juliol. Aquesta recuperació parcial es pot explicar per les traves a la mobilitat, amb una espectacular incidència de la COVID-19 al país caribeny. Entre la resta d'orígens, tots segueixen aquesta recuperació

moderada, menys en el cas del Pakistan, en què recupera gairebé el volum dels fluxos anteriors, de magnitud més modesta que la resta (900 entrades al gener per 688 a l'octubre) i el Regne Unit, que és l'únic origen en què les entrades durant la pandèmia són superiors a les enregistrades a l'inici de l'any (300 al gener per 575 al desembre). Al País Valencià, podem

FIGURA 15. Immigració internacional, dotze orígens seleccionats, altes mensuals (2020)

FONT: Elaboració pròpia a partir de les *Estadísticas de variaciones residenciales*, 2020 (INE).

observar uns patrons similars però de més intensitat per als britànics. Com ja hem anticipat, el Regne Unit, que era la tercera nacionalitat el gener de 2020, amb 840 entrades, per sota de Colòmbia i el Marroc, al novembre passa a ser la primera, quasi doblant el flux, amb 1.578 entrades. Mentrestant, a les Illes Balears se segueix la mateixa tendència que al País Valencià: els fluxos dels britànics, que abans de la pandèmia se situaven en quart lloc, per sota de colombians, argentins i marroquins, per aquest ordre, al desembre s'han situat en primer lloc, s'han doblat i han passat dels 184 de principis d'any als 387 arribats al desembre. Mentre les entrades de nascuts al Marroc al final d'any s'hauran recuperat, les de colombians i argentins hauran quedat a mig gas.

4.3. Migracions internes

Com calia esperar, durant la pandèmia, l'any 2020, els moviments migratoris interns també han disminuït respecte als anys anteriors als tres territoris. Menys que els que hem analitzat per a la migració internacional, però també s'han reduït. Ens referim tant a la mobilitat entre els municipis de cadascun d'ells (amb 243.586 noves altes el 2020 a Catalunya, un 8,2 % menys respecte a les enregistrades el 2019; 120.083 al País Valencià, una variació de -10,1 %, i 30.053 a les Illes Balears, un balanç d'un -4,5 %); amb la resta d'Espanya, sense comptar els altres territoris de parla catalana (38.833 altes a Catalunya, un 6 % menys que l'any anterior; 29.931 al País Valencià, un 12,4 % inferior, i 13.432 a les Illes Balears, un -7,7 %); o entre els

tres territoris (Catalunya va enregistrar 9.807 altes procedents del País Valencià i les Illes Balears el 2020, amb una variació interanual respecte a 2019 de -20,4 %, el País Valencià va enregistrar 11.716 altes procedents dels altres dos territoris, amb un decreixement només d'un 2,6 % i, per fi, les Illes Balears van produir 6.538 altes i un -18,2 %). No obstant això, les característiques per grandària de municipi i per origen —igual que hem vist amb la immigració internacional—, no han estat similars.

La modificació de la migració interna i específicament la mobilitat d'origen urbà destinada a àrees rurals ha esdevingut un dels grans temes mediàtics presentat com a resultat de la pandèmia, fins i tot abans de la publicació de les primeres dades referents a la mobilitat (López Letón, 2020; Herrero, 2020). Notícia que va prendre força arran de publicacions primerenques, com, en el cas català, la de l'avanç de l'Ajuntament de Barcelona sobre les migracions de la COVID-19 a partir de dades padronals del febrer de 2021, o les que ja disposaven de dades definitives sobre les *Estadísticas de variaciones residenciales* per a tot Espanya, difoses per l'INE el 15 de juny de 2021 (Oliveres i Sánchez, 2021). La notícia es basaria en la hipòtesi que davant el confinament perimetral que afectava municipis, comarques o regions sanitàries, imposat com a primera mesura per a contenir la pandèmia i gràcies a la generalització del teletreball, s'haurien incrementat significativament les sortides de les grans ciutats per a traslladar-se a habitatges més espaiosos, situats en municipis menys densos i amb possibilitats de gaudir de la natura i el paisatge, com a prioritat. Aquest desig s'ha presentat sovint com una realitat que podia pal·liar o revertir la tendència secular al despoblament de les àrees rurals, començant pels municipis de menys grandària de població. És el que a Espanya s'ha conegut com l'*España vacía* des de l'èxit del llibre de Sergio del Molino amb el mateix títol (2016), i que a Catalunya s'ha traduït com l'oportunitat «d'equilibrar les densitats». Però a part del canvi de tendència en l'intercanvi migratori per grandària de municipi, les possibles alteracions de la mobilitat intermunicipal, quan estem parlant dels tres territoris de parla catalana, s'hauran d'observar també altres aspectes, començant per la modificació que pot haver suposat en les dinàmiques sistèmiques de la mobilitat interna entre aquests territoris, en què Catalunya ha estat tradicionalment destinació de fluxos valencians i balears —en el nou mil·lenni, molt lligats a la formació universitària i al domini del català (Domingo i Pitarch, 2015; Pitarch *et al.*, 2017)—, però on trobàvem igualment altres fluxos que inclouen tant migracions de retorn com les associades amb la jubilació, que han acabat formant una atapeïda xarxa entre ells. Finalment, caldrà distingir l'efecte de la pandèmia en la mobilitat per lloc d'origen, diferenciant entre els nascuts a l'estranger i els nascuts a la resta d'Espanya, així com els moviments migratoris que s'han succeït amb la resta d'Espanya. Resumint-ho, la migració interna presenta tres tipologies distintes: 1) Dins els tres territoris de parla catalana; 2) Amb la resta d'Espanya, i 3) Tenint en compte la grandària del municipi (bàsicament dins de cada territori, però considerant també les dues altres categories). Totes tres discriminant el sexe i el lloc de naixement, estranger o espanyol, dels protagonistes.

4.3.1. Migracions internes al conjunt format per Catalunya, el País Valencià i les Illes Balears

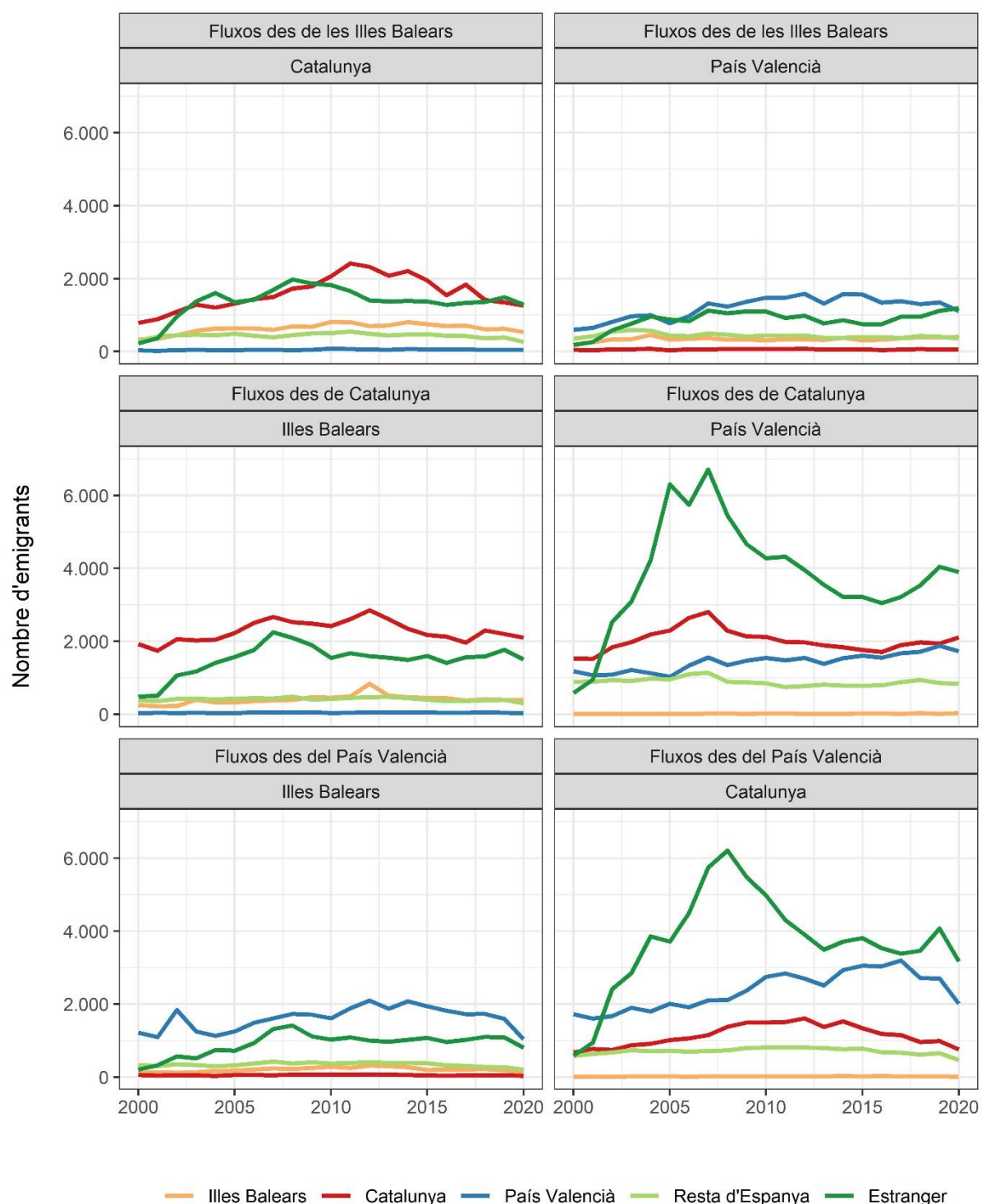
Per a fer una primera ullada als canvis en les migracions internes entre els tres territoris de parla catalana hem distingit els fluxos emesos des de cadascun d'ells pel lloc de naixement dels que efectuaven el moviment (nascuts a Catalunya, al País Valencià, a les Illes Balears, a la resta d'Espanya o a l'estranger) amb destinació a cada un dels altres dos territoris considerats (figura 16). El Principat ha estat el primer emissor de fluxos per a tot el segle XXI, amb 269.587 sortides entre el 2000 i el 2020, un 63,8 % de les quals dirigides al País Valencià; seguit pel País Valencià, amb 232.050 baixes, un 71,8 % de les quals dirigides a Catalunya, i per a acabar,

les Illes Balears, amb 146.424 baixes, un 58,5 % de les quals amb destinació al Principat. Si analitzem el lloc de naixement d'aquests fluxos, veurem que és molt divers i que no a tots els territoris segueix la mateixa jerarquia. Així, Catalunya respecte al País Valencià destaca com a difusor de migració internacional: un 41,6 % de les sortides durant el període eren de persones nascudes a l'estranger, sempre amb un percentatge més alt d'homes, que, tot i disminuir amb el temps, es manté sempre per damunt de la meitat. Pautats pel cicle econòmic, es constata un creixement important durant el primer *boom*, que es frustra amb la Gran Recessió, amb una tímida recuperació a partir de 2014 per caure novament el 2020. El segon flux en importància des de Catalunya al País Valencià són els nascuts a Catalunya (24,6 %), que es comporta també d'acord amb el cicle econòmic de manera molt semblant a com ho fa el de nascuts a l'estranger. De fet, ressalta el nombre de menors que són segurament fills d'estrangers ja nascuts a Catalunya, que, partint de la paritat per sexe, des de la represa del 2014 es va masculinitzant lleugerament. El tercer corrent migratori, amb un 17,5 %, és el del retorn d'emigrats valencians amb presència significativa d'edats que corresponen a la jubilació, en el qual el nombre de dones sempre ha estat un xic superior (del 57 % el 2000 a un 52 % el 2020). A diferència del que passava amb els fluxos anteriors, la tendència és creixent independentment del cicle econòmic. El flux de nascuts a la resta d'Espanya que des del Principat s'han mogut al País Valencià durant el període representa un 3,3 % de les sortides del Principat als dos altres territoris.

A l'últim, l'emigració de persones de les Illes Balears des de Catalunya només representa un 10,83 % del total. Els fluxos que han sortit des de Catalunya a les Illes Balears són d'un altre caire: per començar, per damunt del flux de nascuts a l'estranger destaca el de nascuts a Catalunya, amb gairebé la meitat de tots els fluxos, un 49,1 %, seguit dels nascuts a l'estranger, amb un 32,3 %. Amb una estructura per edats més envellida dels primers sobre els segons. Els corrents d'immigració compostos pels nascuts a les Illes Balears, és a dir, retorn i nascuts a la resta d'Espanya, presenten percentatges similars, de prop d'un 9 %. Les 230.000 sortides del País Valencià s'assemblen a les del Principat en la seva tipologia: un 71,9 % s'han dirigit al Principat i el 28,1 % restant a les Illes Balears. Amb destinació al Principat destaca el flux de nascuts a l'estranger (46,8 %), també masculinitzat. A les Illes Balears, ocupa el primer lloc el flux dels nascuts al País Valencià, amb més de la meitat (51,6 %), seguit del dels nascuts a l'estranger (29,1 %). Pel que fa als fluxos dirigits al Principat des del País Valencià, l'emigració de valencians representa la segona tipologia, amb un 29,8 %. Aquesta simetria aparent es trenca en el cas dels corrents que han sortit de les Illes Balears: en aquest cas, amb destinació a Catalunya i al País Valencià, el primer flux ha estat el de catalans (39,1 %) i valencians (41,4 %), respectivament, superant el de nascuts a l'estranger. És a partir de la Gran Recessió que el retorn de catalans a Catalunya supera la migració de nascuts de l'estranger de les Illes Balears al Principat, mentre que aquesta era una pauta que ja es donava abans de la crisi en el cas dels oriünds del País Valencià. El segon lloc l'ocupa el flux de nascuts a l'estranger, amb una tercera part en el cas dels corrents que es dirigeixen cap al Principat i un 29,7 % els que anaven al País Valencià.

Què ha passat amb la pandèmia? En general, l'any 2020 tots els fluxos de sortida han perdut força, menys els de catalans procedents de Catalunya i dirigits al País Valencià, que experimenten un increment relatiu d'un 9 % el 2020 respecte al 2019, i el dels nascuts a l'estranger que des de les Illes Balears es dirigien també al País Valencià, que s'incrementen un 6,3 %, així com tant el de valencians que des de les Illes es van moure cap a Catalunya (un 4,3 %), com el d'illencs que es van moure cap al País Valencià durant la pandèmia (un 5,4 % més). Però més que aquests fluxos, el primer potser relacionat amb les segones residències i

FIGURA 16. Emigració des de cada territori de parla catalana, Catalunya, el País Valencià i les Illes Balears, cap als altres dos territoris, per lloc de naixement (2000-2020)

FONT: Elaboració del CED a partir de les *Estadísticas de variaciones residenciales*, 2000-2020 (INE).

la resta amb la recerca de feina, el que destaca és que la caiguda ha estat mínima, sobretot en comparació amb el que havíem vist sobre la migració internacional.

4.3.2. *Migracions amb la resta d'Espanya*

A la taula 5 hem representat els fluxos d'entrada i sortida de cadascun dels territoris segons el lloc de naixement (l'estranger, Catalunya, el País Valencià, les Illes Balears i la resta d'Espanya), amb els saldos migratoris corresponents per al període 2000-2020. La COVID-19 no ha comportat un canvi en les jerarquies dels fluxos d'immigració procedents de la resta d'Espanya per lloc de naixement a cada territori que, com veiem, van evolucionar des de principis del mil·lenni atorgant sempre més pes a la migració nascuda a l'estranger en detriment de la població nascuda a la resta d'Espanya, excepte en el cas de les Illes Balears, on no s'ha produït aquesta substitució, de manera que els nascuts a la resta d'Espanya s'han mantingut com el flux majoritari rebut des de la resta d'Espanya, amb valors sempre superiors al 50 % de tots els corrents migratoris. En tots els casos, excepte les Balears, els fluxos de nascuts a l'estranger destaquen per la seva masculinització. Mentre que els que arriben de la resta d'Espanya es caracteritzen per la paritat —se situen al voltant del 50 %—, a les Illes Balears en tots dos corrents pesen més els homes que les dones: al voltant d'un 64 % són homes. Catalunya destaca pel pes del retorn, és a dir, del volum que els nascuts al Principat mateix assolixen entre els fluxos procedents de la resta d'Espanya; oscil·len des d'un terç del total al 27 % que representaven el 2019 i 2020 (pensem que ni al País Valencià ni a les Illes Balears aquest percentatge mai supera un 3 %, ja que a tots dos territoris l'intercanvi principal es produirà amb Catalunya, que aquí no hem considerat). Quant a l'emigració, la tendència que els immigrants nascuts a l'estranger substitueixin els nascuts a Espanya en els fluxos és la mateixa, i amb idèntica excepció de les Illes Balears, on tot i que també es verifica l'augment de corrents migratoris de nascuts a l'estranger procedents de la resta d'Espanya en detriment dels nascuts a la resta d'Espanya, aquests continuen essent de molt els més importants, amb un percentatge, el 2019, d'un 62,3 %. A Catalunya, els fluxos d'emigració dels nascuts a Catalunya cap a la resta d'Espanya també són més importants que els corresponents als oriünds del País Valencià i les Illes, per la mateixa raó: aquests dos últims tenen Catalunya com a principal destinació. En el cas del Principat, l'emigració dels nascuts a Catalunya té com a principal destinació Andalusia o Madrid. En termes de saldos migratoris, al País Valencià, durant les dues dècades del segle XXI, els saldos sempre han estat negatius respecte a la resta d'Espanya, excepte durant la Gran Recessió (encara sense comptar els moviments amb Catalunya i amb les Illes Balears), tendència que la pandèmia no ha fet variar, amb un saldo negatiu de 6.635 baixes per damunt de les 29.931 altes enregistrades el 2020. En canvi, Catalunya, des de 2017, presenta un saldo positiu amb la resta d'Espanya (cosa que tampoc ha fet variar la crisi pandèmica), amb 5.852 altes per damunt de les 32.921 baixes produïdes. Per fi, les Illes Balears inverteixen la tendència de saldos negatius, que ha estat la norma del període amb poquíssimes excepcions, per registrar un saldo positiu de 2.386 altes, amb un descens més accentuat de les baixes durant el darrer any, en què els fluxos de nascuts a la resta d'Espanya són gairebé els protagonistes indiscutibles.

4.3.3. *Èxode de la ciutat al camp?*

Les dades generals publicades per l'Idescat per a Catalunya sobre els canvis de residència l'any 2020 semblaven avalar el que abans havien anunciat els mitjans de comunicació: tot i que les migracions internes al Principat havien disminuït d'un any per l'altre, les que es dirigien als municipis de menys de 5.000 habitants havien experimentat l'any 2020 una variació anual d'un 9,7 %, amb un saldo positiu de 3.506 entrades més que sortides i les dels municipis de més de 50.000 habitants havien enregistrat una variació d'un -17,2 %, amb un saldo negatiu de 28.674 baixes de més (taula 6). El mateix s'havia replicat al País Valencià, amb una variació positiva

TAULA 5. *Moviments migratoris i saldo migratori entre cada territori de parla catalana i la resta d'Espanya per lloc de naixement (2000-2020)*

	Immigració					Emigració					Saldo migratori				
	Nascuts a Catalunya	País Valencià	Illes Balears	Resta d'Espanya	Estranger	Nascuts a Catalunya	País Valencià	Illes Balears	Resta d'Espanya	Estranger	Nascuts a Catalunya	País Valencià	Illes Balears	Resta d'Espanya	Estranger
Catalunya															
2000	7.782	167	53	11.940	2.110	3.971	189	45	16.375	4.433	3.811	-22	8	-4.435	-2.323
2001	7.743	171	33	11.412	2.987	3.625	181	51	15.588	5.688	4.118	-10	-18	-4.176	-2.701
2002	10.140	202	40	14.008	7.764	4.463	230	45	18.374	12.313	5.677	-28	-5	-4.366	-4.549
2003	11.367	232	51	15.637	10.327	5.129	229	70	19.836	14.538	6.238	3	-19	-4.199	-4.211
2004	12.624	259	60	16.227	13.683	5.136	216	59	18.467	17.514	7.488	43	1	-2.240	-3.831
2005	13.553	262	85	16.208	15.911	5.365	213	56	18.080	16.410	8.188	49	29	-1.872	-499
2006	15.723	264	76	18.071	15.575	5.808	231	60	17.318	18.338	9.915	33	16	753	-2.763
2007	15.770	283	91	17.462	19.664	6.210	194	64	17.323	22.889	9.560	89	27	139	-3.225
2008	14.238	270	61	15.617	19.421	7.040	244	70	16.662	21.738	7.198	26	-9	-1.045	-2.317
2009	12.817	250	88	15.064	18.637	7.664	263	71	16.817	18.635	5.153	-13	17	-1.753	2
2010	12.517	272	82	14.629	17.887	7.850	268	61	17.898	16.909	4.667	4	21	-3.269	978
2011	12.618	327	107	14.463	17.418	8.414	262	96	18.508	16.305	4.204	65	11	-4.045	1.113
2012	12.689	305	83	14.314	16.178	8.470	282	78	16.891	14.262	4.219	23	5	-2.577	1.916
2013	12.052	303	85	13.100	14.513	8.305	298	95	16.932	13.734	3.747	5	-10	-3.832	779
2014	11.490	294	70	12.876	14.011	8.568	278	78	17.613	13.908	2.922	16	-8	-4.737	103
2015	10.856	302	81	13.309	13.036	7.872	312	81	18.187	14.692	2.984	-10	0	-4.878	-1.656
2016	10.521	313	77	12.742	12.146	6.988	316	78	16.993	14.356	3.533	-3	-1	-4.251	-2.210
2017	10.313	291	95	13.466	12.161	6.812	306	75	17.880	14.691	3.501	-15	20	-4.414	-2.530
2018	11.428	346	83	14.369	13.887	5.959	261	70	16.580	15.920	5.469	85	13	-2.211	-2.033
2019	11.344	318	63	13.922	15.654	5.983	230	76	15.673	18.014	5.361	11	-13	-1.751	-2.360
2020	10.574	323	78	12.842	15.016	5.072	207	61	11.902	15.716	5.502	93	17	940	-700
País Valencià															
2000	295	5.017	53	9.876	2.283	493	3.698	65	22.106	4.782	-198	1.319	-12	-12.230	-2.499
2001	320	4.805	46	9.483	3.613	481	3.140	63	20.445	7.334	-161	1.665	-17	-10.962	-3.721
2002	376	6.498	68	12.125	7.684	582	3.802	72	23.297	14.048	-206	2.696	-4	-11.172	-6.364
2003	415	6.618	70	13.290	9.855	545	4.118	103	23.009	16.668	-130	2.500	-33	-9.719	-6.813
2004	449	6.905	83	12.977	12.251	592	4.084	94	23.393	19.166	-143	2.821	-11	-10.416	-6.915
2005	474	6.905	89	13.141	13.398	536	4.099	92	21.337	20.244	-62	2.806	-3	-8.196	-6.846
2006	515	7.833	90	14.701	14.537	587	4.325	70	21.717	22.127	-72	3.508	20	-7.016	-7.590
2007	546	8.504	106	15.255	19.609	612	5.334	77	22.984	27.299	-66	3.170	29	-7.729	-7.690
2008	519	8.850	90	15.052	20.041	524	5.212	85	19.023	20.039	-5	3.638	5	-3.971	2
2009	599	9.384	106	15.942	19.377	515	5.364	78	17.582	16.824	84	4.020	28	-1.640	2.553
2010	556	9.701	101	15.388	18.065	636	6.046	89	18.938	15.497	-80	3.655	12	-3.550	2.568
2011	573	9.977	87	15.047	16.372	569	6.175	62	18.051	15.034	4	3.802	25	-3.004	1.338
2012	589	10.012	74	14.429	14.549	620	6.581	88	18.755	13.870	-31	3.431	-14	-4.326	679
2013	567	9.781	76	13.370	12.945	579	6.249	88	17.891	13.189	-12	3.532	-12	-4.521	-244
2014	522	10.027	98	13.911	12.887	615	6.440	93	18.306	12.715	-93	3.587	5	-4.395	172
2015	517	9.693	88	13.255	12.333	565	6.467	105	18.152	12.669	-48	3.226	-17	-4.897	-336
2016	498	9.131	68	11.911	11.855	530	6.002	74	17.003	12.595	-32	3.129	-6	-5.092	-740
2017	458	9.513	71	11.611	11.588	535	5.674	85	17.194	12.755	-77	3.839	-14	-5.583	-1.167
2018	435	9.509	86	11.697	11.874	522	5.755	86	17.330	14.390	-87	3.754	0	-5.633	-2.516
2019	473	9.179	91	11.337	13.104	563	5.752	91	16.978	15.988	-90	3.427	0	-5.641	-2.884
2020	453	7.716	75	9.828	11.859	453	5.428	61	15.029	15.595	0	2.288	14	-5.201	-3.726
Illes Balears															
2000	181	95	1.114	6.087	668	364	134	653	14.527	1.653	-183	-39	461	-8.440	-985
2001	215	126	1.025	6.470	882	356	142	660	12.754	2.091	-141	-16	365	-6.284	-1.209
2002	301	159	1.766	8.840	2.072	341	126	648	12.770	3.393	-40	33	1.118	-3.930	-1.321
2003	343	125	2.042	10.135	2.758	306	102	759	10.244	3.150	37	23	1.283	-109	-392
2004	335	146	2.073	9.059	3.042	273	122	773	8.927	3.634	62	24	1.300	132	-592
2005	318	143	1.849	7.736	2.857	267	135	778	8.777	3.486	51	8	1.071	-1.041	-629
2006	322	143	1.843	8.060	2.900	258	128	937	9.795	4.296	64	15	906	-1.735	-1.396
2007	319	184	1.882	8.683	3.582	309	120	1.036	9.770	5.934	10	64	846	-1.087	-2.352
2008	327	170	1.714	7.755	3.880	293	115	1.045	9.074	5.234	34	55	669	-1.319	-1.354
2009	342	172	1.784	8.225	4.404	312	141	1.123	8.554	4.116	30	31	661	-329	288
2010	339	162	1.837	8.030	4.402	305	141	1.271	8.495	3.728	34	21	566	-465	674
2011	304	173	1.764	8.423	4.152	279	129	1.235	9.304	3.929	25	44	529	-881	223
2012	330	172	1.765	7.466	3.740	370	167	1.795	10.135	3.778	-40	5	-30	-2.669	-38
2013	309	176	1.595	7.126	3.342	377	152	1.490	10.906	3.885	-68	24	105	-3.780	-543
2014	345	169	1.642	7.872	3.236	365	181	1.332	10.834	3.794	-20	-12	310	-2.962	-558
2015	292	187	1.645	8.132	3.342	351	177	1.218	10.853	4.080	-59	10	427	-2.721	-738
2016	295	150	1.542	7.280	3.042	325	174	1.087	11.168	3.905	-30	-24	455	-3.888	-863
2017	304	167	1.611	7.340	2.977	294	178	1.101	11.592	4.240	10	-11	510	-4.252	-1.263
2018	285	168	1.616	7.900	3.227	320	204	1.074	11.729	4.672	-35	-36	542	-3.829	-1.445
2019	331	186	1.705	8.626	3.708	301	155	1.065	10.967	5.118	30	31	640	-2.341	-1.410
2020	307	176	1.698	7.712	3.539	238	93	784	6.376	3.555	69	83	914	1.336	-16

FONT: Elaboració pròpia a partir de les *Estadísticas de variaciones residenciales*, 2000-2020 (INE).

de la immigració rebuda als municipis petits d'un 6,1 %, amb 18.585 altes, i a les Illes Balears, amb un 6,6 % i 2.911 altes. Val a dir, però, que, com és lògic, en nombres absoluts els municipis grans continuaven essent els que atreïen més població: les altes en els municipis de menys de 5.000 habitants havien estat per a Catalunya de 41.705, les dels municipis més grans de 50.000 habitants les doblaven, amb 92.683. És una pauta que es repetia al País Valencià, amb 35.000 altes als més grans de 50.000 habitants, i a les Illes Balears, amb 7.951. De tota manera, la variació interanual, sempre negativa per als municipis més grans, apunta a confirmar aquest canvi de tendència.

La cartografia del creixement dels municipis de menys de 5.000 habitants (mapa 1) ens indica a primera vista el caràcter massiu d'aquest creixement: 590 dels 736 municipis més petits de 5.000 habitants de Catalunya (un 80,2 % del total), han experimentat guanys; 285 dels 385, del País Valencià (un 74 %), i 22 dels 26 de les Illes Balears, un 84,6 %. En canvi, són molts menys els que experimenten un saldo migratori negatiu: 146 a Catalunya, 100 al País Valencià i 4 a

les Illes Balears. Però entre els municipis que han guanyat població per immigració, veiem encara tipologies molt diferents. És així com, a part dels municipis que a cada territori destaquen per tenir, tradicionalment, una proporció elevada de segones residències i una ocupació estacional, s'hi afegeixen d'altres de més propers a les àrees metropolitanes. Persisteixen, però, els municipis petits que també perden població als tres territoris, molt d'aquests marcats secularment pel despoblament rural.

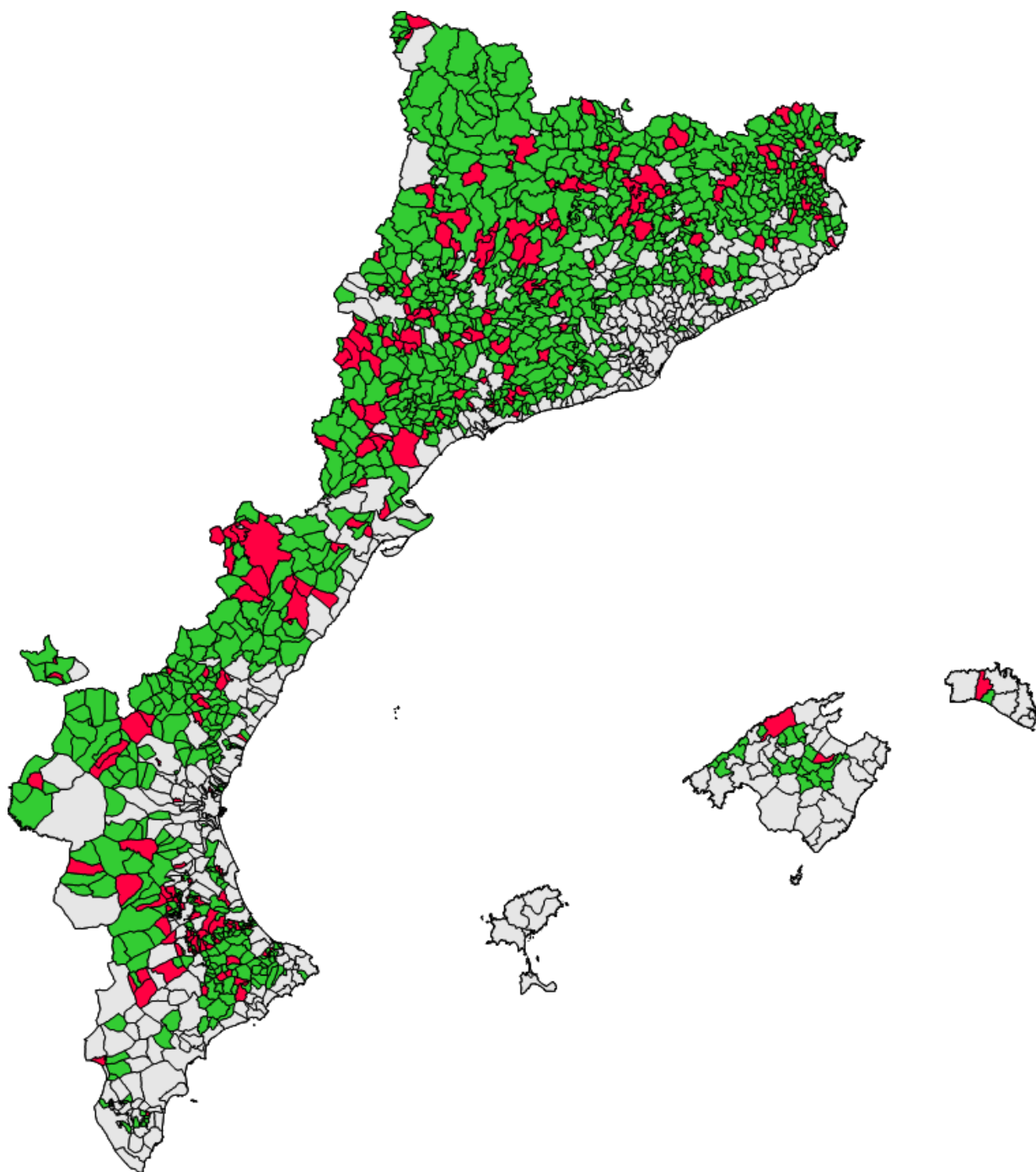
TAULA 6. *Migracions internes i saldo migratori per grandària de municipi a Catalunya, el País Valencià i les Illes Balears (2019 i 2020)*

		2020			2019			Variació anual (%)	
		Entrades	Sortides	Saldo	Entrades	Sortides	Saldo	Entrades	Sortides
Catalunya	Fins a 5.000 h.	41.705	28.637	13.068	38.025	34.519	3.506	9,7	-17,0
	De 5.001 a 20.000 h.	61.462	48.490	12.972	62.900	54.889	8.011	-2,3	-11,7
	De 20.0001 a 50.000 h.	47.716	45.082	2.634	52.635	50.588	2.047	-9,3	-10,9
	Més de 50.000 h.	92.683	121.357	-28.674	111.906	125.470	-13.564	-17,2	-3,3
	Total	243.566	243.566	0	265.466	265.466	0	-8,2	-8,2
País Valencià	Fins a 5.000 h.	18.585	13.357	5.228	17.518	16.081	1.437	6,1	-16,9
	De 5.001 a 20.000 h.	30.225	25.075	5.150	31.587	28.877	2.710	-4,3	-13,2
	De 20.0001 a 50.000 h.	36.085	34.246	1.839	40.397	38.279	2.118	-10,7	-10,5
	Més de 50.000 h.	35.188	47.405	-12.217	44.049	50.314	-6.265	-20,1	-5,8
	Total	120.083	120.083	0	133.551	133.551	0	-10,1	-10,1
Illes Balears	Fins a 5.000 h.	2.911	1.953	958	2.732	2.209	523	6,6	-11,6
	De 5.001 a 20.000 h.	8.995	7.540	1.455	8.806	8.198	608	2,1	-8,0
	De 20.0001 a 50.000 h.	10.199	9.137	1.062	10.065	9.737	328	1,3	-6,2
	Més de 50.000 h.	7.951	11.426	-3.475	9.894	11.353	-1.459	-19,6	0,6
	Total	30.056	30.056	0	31.497	31.497	0	-4,6	-4,6

FONT: Elaboració pròpia a partir de les *Estadísticas de variaciones residenciales*, 2000-2020 (INE).

Quins són els municipis més petits de 5.000 habitants que han guanyat més població i en quina mesura? Sembla que els principals receptors, per regla general, eren els municipis més propers a les diferents àrees urbanes considerades. A Catalunya, entre els deu primers municipis més petits de 5.000 habitants que presentaren guanys migratoris, d'entre un 3,3 % i un 5,7 % dels empadronats als municipis respectius, trobem en primer lloc la Bisbal del Penedès, amb 207 nous empadronats (un 5,6 % dels empadronats), i en el desè, Caldes d'Estrac, al Maresme, amb 139 (un 4,6 % del total). En trobem de diferents comarques, la majoria a l'òrbita de l'àrea urbana de Barcelona (al Garraf, Canyelles, amb 193, i Olivella, amb 156 veïns nous; al Vallès Oriental, Sant Pere de Vilamajor, amb 141 altes; al Bages, Castellvell i el Vilar, amb 145). No manquen, però, també, pobles de comarques tarragonines com el Catllar i Creixell, ambdós al Tarragonès, amb 161 i 140 veïns nous, respectivament, i l'Ampolla, que forma part del Baix Ebre, amb 149. Per acabar, les comarques gironines són representades en aquestes primeres deu posicions per Vilablareix, al Gironès, amb 151 altes. Al País Valencià, el primer és Olocau, a la comarca del Camp de Túria, que va enregistrar 156 empadronats més, la qual cosa significa que un 8,5 % dels 1.828 empadronats a 1 de gener del 2021 van arribar el 2020, i el desè és Cabanes, a la Plana Alta, amb 84 (un 2,8 % del total). Però trobem també pobles de les comarques de la Ribera Alta, com Montroi, amb 131 empadronats nous; del Camp de Túria, com Serra, amb 116 veïns nous; de l'Alacantí, com Agost, amb 101 altes, o Busot, amb 94; de la Safor, com Daimús, amb 94; de la Marina Alta, com el Verger, amb 87; del Camp de Morvedre, com Albalat dels Tarongers, també amb 87 altes, i Gilet, amb 86. Pel que fa a les Illes Balears, el primer va ser Sencelles, municipi del Pla de Mallorca, amb 161 veïns nous immigrants l'any 2020 (un 4,8 % dels 3.370 empadronats), i el desè va ser Montuïri, també al Pla de Mallorca, amb 51 veïns nous (un 1,7 % del total). De fet, tots els municipis que creixen pertanyen a la comarca del Pla de Mallorca, que ocupa el centre de l'illa i és limítrofa amb l'àrea urbana de Palma.

MAPA 1. Saldo migratori dels municipis més petits de 5.000 habitants de Catalunya, el País Valencià i les Illes Balears (2020)

FONT: Elaboració pròpia a partir de les *Estadísticas de variaciones residenciales*, 2000-2020 (INE).

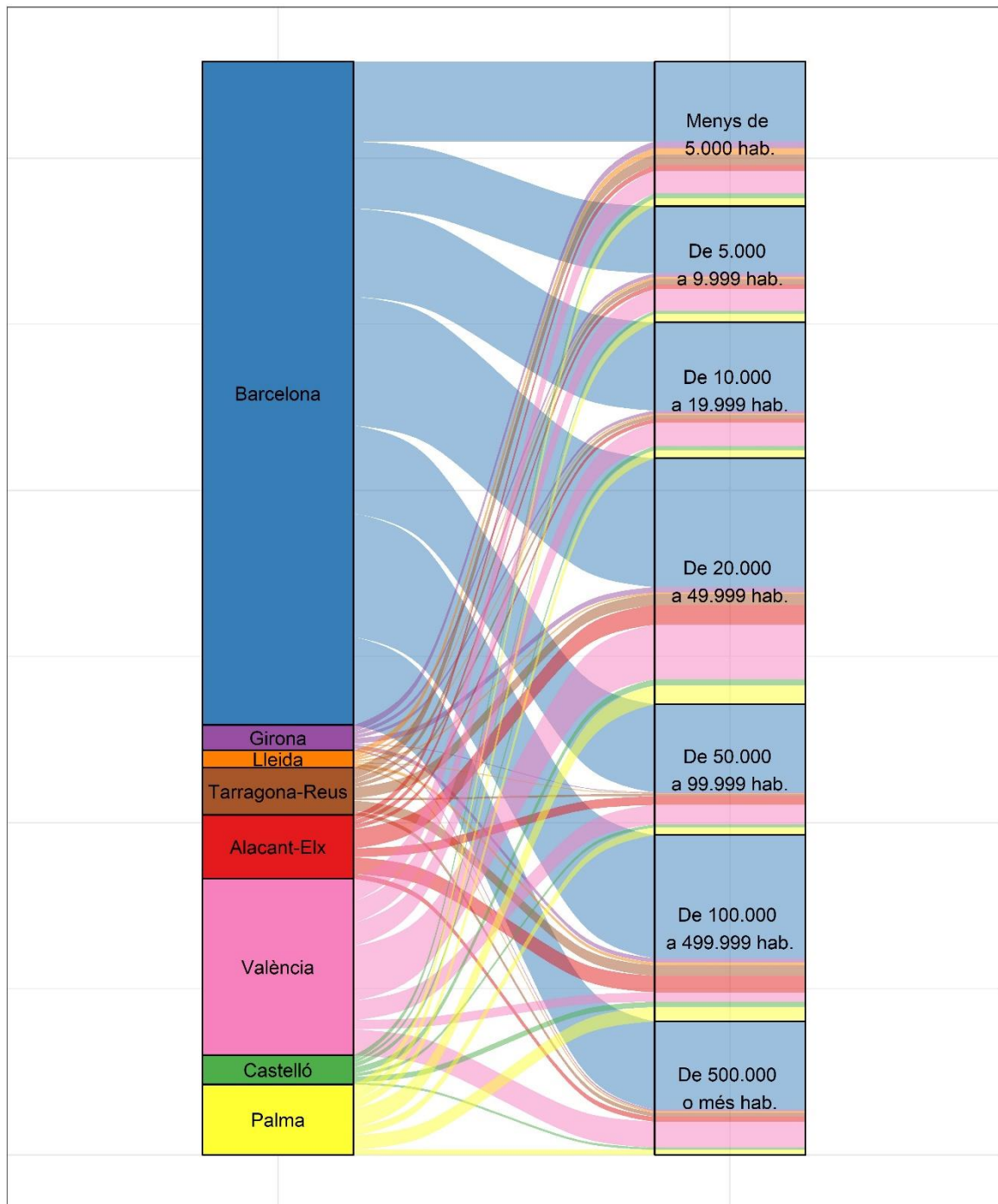
Per a testar amb més detall el caràcter de les migracions originades a les grans àrees urbanes cap a altres municipis, hem analitzat els fluxos de les aglomeracions corresponents a les tres capitals, l'àrea de Barcelona, la de València i la de Palma, més les àrees urbanes de Girona,

Lleida, Tarragona-Reus, Alacant-Elx i Castelló, segons l'agregació que apareix a l'*Atlas digital de las áreas urbanas*, del Ministeri de Transports, Mobilitat i Agenda Urbana, publicat l'any 2020, que ens permet homogeneïtzar criteris.

Els primers resultats són que, efectivament s'ha donat un creixement de la sortida dels residents en aquestes àrees urbanes tant cap a la seva àrea d'influència immediata com cap a municipis situats fora de la mateixa província o de la comunitat autònoma. Aquesta tendència s'anava observant des de la recuperació econòmica de 2014, especialment en els darrers tres anys amb més o menys importància —amb una davallada generalitzada el 2018. És cert que a totes les àrees urbanes observades s'incrementa per als municipis més petits de 5.000 habitants el darrer any 2020, en detriment dels fluxos dirigits als municipis de més grandària, potser amb l'excepció de l'àrea gironina, on el creixement és comparativament més petit, però que ja havia tingut un creixement sostingut des de la fi de la Gran Recessió. Si considerem l'evolució de les sortides per la grandària del municipi que n'és receptor, per a cada àrea urbana l'any 2020 (figura 17), a les àrees de Barcelona, València, Alacant-Elx i Palma són els municipis d'entre 20.000 i 40.999 habitants els que continuen essent els principals destinataris de les sortides, amb un 19,4 %, un 30,9 %, un 30,6 % i un 26,8 %, respectivament. A Castelló ho són els municipis encara més grans, de 100.000 a 499.999 habitants. En canvi, a les àrees de Girona, Lleida i Tarragona-Reus ja ho són els de menys de 5.000 habitants, amb un 25,8 %, un 36,2 % i un 23 %, respectivament. A totes les àrees observades, en aquells municipis amb una grandària més reduïda, que correspon en la nostra anàlisi del tram dels municipis més petits de 5.000 habitants, és on aquest augment ha estat més notable: d'un 29 % en el cas de l'àrea de Castelló, d'un 27 % en el de Barcelona, fins al mínim d'un 2,3 % en el de Tarragona-Reus, però que en aquest cas resulta negatiu per a tots els altres municipis més grans. Per a la resta d'àrees urbanes observades, també s'incrementen els fluxos que tenen com a destinació municipis d'entre 5.000 i 9.999 habitants, però amb uns percentatges ja molt més petits, d'un 10,2 % en el cas de Palma fins a un 1,3 % en el de Barcelona. Tendència que també podem observar per a altres àrees urbanes espanyoles, fins i tot amb més intensitat. Així, la variació interanual de la migració de l'àrea urbana madrilenya cap a municipis petits va experimentar un creixement d'un 44 % entre el 2019 i el 2020, d'un 45 % a Sevilla i d'un 35 % a Saragossa. Bilbao s'assemblava a la pauta barcelonina, amb un 28 %.

L'anàlisi dels llocs de destinació per províncies i per grandària del municipi ens pot donar pistes sobre el caràcter d'aquests moviments. Per posar només els exemples de les tres capitals dels territoris de parla catalana, els fluxos de la ciutat de Barcelona es dirigeixen en primer lloc a la província de Girona (3.375), seguits dels municipis de la mateixa província de Barcelona (2.810 baixes), i molt a prop de Tarragona (2.511) i de Lleida (1.886). Quan parlem de municipis de menys de 5.000 habitants, però, també podem trobar moviments a les províncies de Castelló (320), València (295) o Màlaga (148). En canvi, si examinem les províncies en els municipis més grans de 50.000 habitants, després de la mateixa província de Barcelona, destaquen Madrid, Tarragona, València, Màlaga i Alacant, per aquest ordre. En el cas de València, les destinacions dels municipis més petits de 5.000 habitants es concentren a la mateixa província de València (3.311), seguits dels municipis castellonencs (712) i els de Conca (410) i Terol (304), que recordem que són províncies d'origen de la immigració dels anys seixanta de la resta d'Espanya al País Valencià. Així que augmenta la grandària del municipi, també ho fa el pes que té la província de Madrid, però si considerem els municipis mitjans, d'entre 20.000 i 499.000 habitants, Alacant és la primera província. Quant a Palma, la desconcentració dins la mateixa comunitat és encara incomparablement més gran, amb 1.355 altes dins la mateixa província, i és Madrid el pol dels municipis de més grandària de població. Aquesta és també la tendència observada per a altres àrees urbanes fora de l'àmbit considerat.

FIGURA 17. Distribució de les sortides des de diferents àrees urbanes de Catalunya, el País Valencià i les Illes Balears per grandària del municipi (2020)

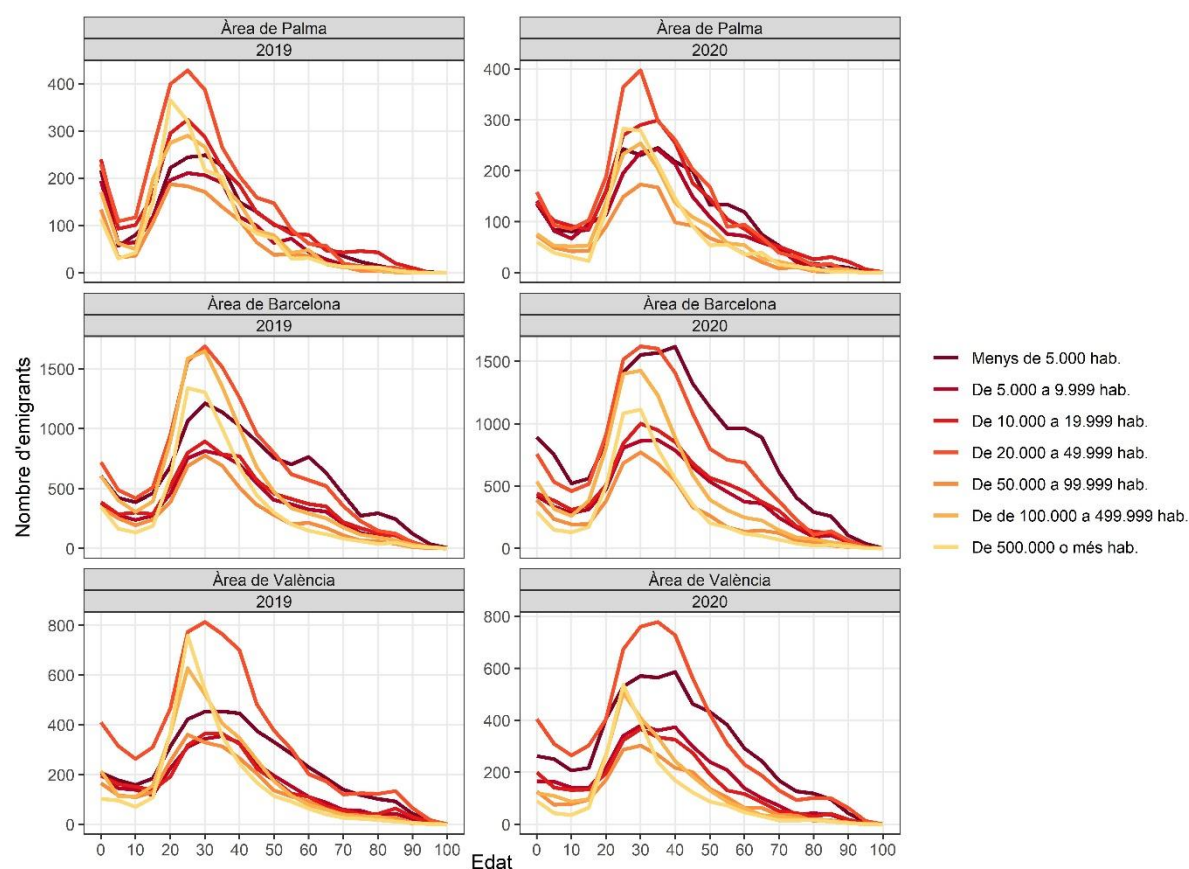
FONT: Elaboració pròpia a partir de les *Estadísticas de variaciones residenciales*, 2020 (INE).

Per exemple, en el cas de Bilbao destaquen els moviments amb destinació a municipis de Cantàbria, Burgos i Navarra, a part d'Alacant, que podríem prendre per províncies on els municipis petits han estat tradicionalment emplaçaments per a segones residències i canvis residencials lligats amb la jubilació, però també hi figuren Madrid i Barcelona com a destinacions principals, a part de les de la mateixa comunitat autònoma. El mateix succeeix amb Madrid respecte a Toledo, Alacant, València, Màlaga o les Illes Balears, a més de Guadalajara, els municipis limítrofs de la qual ja fa temps que s'han convertit en ciutats dormitori de Madrid. O amb Sevilla respecte d'altres províncies andaluses com Cadis, Huelva o Màlaga.

Des de la nostra perspectiva no és pas tan important el salt que s'hagi fet l'any de la pandèmia, com si aquest 2020 pot marcar un canvi o una acceleració de la tendència observada abans i, encara més, si aquesta tendència es correspon amb les expectatives generades pels mitjans de comunicació, en el sentit que compensaria el despoblament rural. Ja hem explicat les raons de registre estadístic que poden haver alimentat aquestes esperances a partir dels «empadronaments atípics». Així, a banda de les noves compres d'habitatge, el que les autoritats municipals i els veïns dels pobles podien constatar és que durant el confinament va augmentar la gent que es traslladava a fer vida a aquell municipi (no només el nombre d'empadronats). La primera qüestió que cal plantejar-se és si aquestes persones, que en molts dels casos canviaren la primera per la segona residència *de facto* —independentment d'on estiguessin empadronades—, mantindran la seva residència habitual al municipi on han estat residint durant la pandèmia. La segona qüestió és esbrinar quin és el perfil d'edat dels protagonistes d'aquests nous moviments, per veure si estem parlant de parelles joves amb fills o que estan iniciant el seu projecte familiar tal com desitjaven molts consistoris i especulaven els mitjans de comunicació. La tercera és formular hipòtesis plausibles sobre el que podem esperar els pròxims anys, és a dir, si haurem de considerar aquesta emigració al camp com un episodi conjuntural, si realment se sosté en el temps i fins a quin punt es pot considerar un contrabalanç a la secular emigració del camp a la ciutat que ha buidat aquests territoris i municipis petits.

Per a entendre millor la naturalesa d'aquests fluxos, ens caldrà atendre a la seva estructura per edat, defensant la tesi que els canvis de residència estan marcats per dues realitats imbricades: la biogràfica i l'econòmica. Aquesta darrera, òbvia, és la capacitat d'adquisició de l'habitatge o d'endeutar-se, que, generalment hem de suposar que augmenta amb l'edat. La biogràfica fa referència al fet que el canvi de residència pot formar part dels comportaments que acompanyen els ritus de pas que marquen els cicles de vida de les persones que les protagonitzen; per exemple, la formació o la dissolució d'una parella, la decisió de tenir fills, l'edat dels fills i el pas a la jubilació. En la figura 18 es representen l'estructura per edats dels fluxos migratoris que van sortir de les tres grans àrees urbanes dels territoris de parla catalana el 2019 i el 2020. En el cas de Catalunya, el que més crida l'atenció és el creixement en totes les edats dels fluxos destinats als municipis petits, però també, no només com conserva un perfil ja caracteritzat per l'envelliment respecte a la resta de fluxos, com succeïa l'any 2019, sinó l'accentuació d'aquest perfil amb una moda, l'any 2019, situada entre els 30 i els 34 anys, que es desplaça el 2020 entre els 40 i els 45 anys. Una estructura similar, tot i que amb menys intensitat, és la que veiem per als fluxos que han sortit amb destinació a municipis d'entre 5.000 i 9.999 habitants. En general, els fluxos s'han eixamplat per la banda dreta, que correspon als més grans de 40 anys. Amb variacions interanuals sempre més altes per als municipis més petits de 5.000 habitants —que, com ja hem dit, es caracteritzaven per la seva estructura envellida— que per als grups anteriors. L'interessant és que aquest increment presenta dos patrons: entre els 40 i els 54 anys amb creixements d'un 58 % pel primer grup quinquennal, una caiguda dels nivells entre 55 i

FIGURA 18. Estructura d'edat de les sortides de les àrees urbanes de Barcelona, València i Palma amb destinació per grandària de municipi (2019 i 2020)

FONT: Elaboració del CED a partir de les *Estadísticas de variaciones residenciales*, 2020 (INE).

64 anys (d'un 37 i un 26 %, més de vint punts percentuals menys) i un nou creixement en els tres grups posteriors de 65 a 75 anys (d'un 40 % per al primer grup quinquennal, fins a un 50 % per al darrer, de 75 a 79 anys). És a dir, els màxims creixements s'han donat en les persones madures (que arrossegueu també l'augment experimentat per menors) i just després de l'edat a la jubilació, en el decenni previ a la jubilació, tot i haver enregistrat també un creixement, aquest no ha estat ni de bon tros tan notable. A l'altre extrem de l'espectre per grandària de municipi, als municipis més grans de 100.000 habitants el que s'ha donat és una pèrdua generalitzada en totes les edats. Aquest creixement i desplaçament és també remarcable en el cas del País Valencià, tot i que aquí els municipis d'entre 20.000 i 49.999 habitants ocupen un lloc central i els increments per als municipis de menys de 5.000 habitants han estat més moderats en totes les edats. Presenta un endarreriment idèntic de la moda l'any 2019, situada entre trenta i trenta-quatre anys, fins a 40-45 el 2020. Així, els increments d'un any per l'altre en els grups de més grans de 40 anys se situen sempre per sota del 50 %, i destaquen el grup de persones madures, entre 40 i 44 anys, amb un 31 %; els de 55 a 59 anys, amb un 35 %, i els de 65 a 69 anys, amb un 31 %. L'estructura per edats dels fluxos destinats als municipis d'entre 5.000 i 9.999 habitants és semblant, amb increments generalitzats d'un any per l'altre de magnituds sempre més petites. Quant als municipis d'entre 20.000 i 49.999 habitants, tot i endur-se'n la palma, crida l'atenció el decreixement dels grups més joves (de vint a trenta-quatre anys) i els més grans (a partir de 65 anys). Per acabar, les Illes Balears són el territori

on, recordem-ho, els municipis més petits de 5.000 habitants ocupen el tercer lloc en el rànquing, per sota dels municipis d'entre 20.000 i 49.999 i els d'entre 10.000 i 19.999. Amb tot, el protagonisme de les edats madures i avançades en els increments dels fluxos cap als municipis més petits és encara més accentuat, amb pèrdues relatives per als més joves. Així, de 2019 a 2020 es produeix un increment d'un 46 % per al grup d'entre 40 i 44 anys i d'un 55 % per al següent, de 45 a 49 anys, i es dispara fins a un 92 % per al grup d'entre 60 i 64 anys. Tot i que, en comparació amb els casos valencià i català, el nombre petit de casos és més susceptible a les oscil·lacions, aquesta pauta no deixa de ser significativa.

Conclusions: afectació conjuntural i reincidència

Demogràficament parlant, el primer impacte de la pandèmia ha estat el de la mortalitat, la mortalitat directa produïda per la COVID-19, que, des de principis de març de 2020 fins a les darreres dades disponibles a finals de setembre de 2021, se xifra en poc més de 24.000 defuncions al conjunt dels territoris de parla catalana peninsulars. A aquestes defuncions caldrà afegir les que podem considerar indirectes, sigui per les derivades en el retard en la diagnosi de malalties greus com per les que s'han precipitat per haver-ne interromput el tractament. La concentració de la mortalitat en les edats més grans (un 86 % són morts de més grans de 70 anys), juntament amb una ràpida descoberta d'una vacuna, ha minimitzat la pèrdua que aquesta ha pogut representar en la reducció de l'esperança de vida entre 2019 i 2020, que oscil·la entre 0,2 anys a les Illes Balears i 1,5 a Catalunya. Al País Valencià la davallada se situa al voltant de 0,6 anys. Aquesta afectació contrasta amb la de la darrera pandèmia històrica, fa cent anys, amb la grip de 1918, en què la incidència en infants i joves va ser més que notable. Les diferents onades han tingut distinta temporalitat i impacte a cadascun dels territoris destacats, tot i que en conjunt i en comparació amb altres comunitats autònomes espanyoles, a Catalunya s'han situat a la banda alta de la mortalitat i a les Illes Balears a la baixa; al País Valencià, en una posició intermèdia. Les estratègies sociosanitàries prèvies i les reactives a la pandèmia tenen molt a veure amb aquests resultats, malgrat que amb les dades disponibles actualment no se'n pot fer una anàlisi detallada. Queda per tractar en futures recerques, a més, l'impacte dispar de la mortalitat degut a les desigualtats socials als tres territoris de parla catalana, que demanarà baixar a escales més petites. El balanç final, amb tot, a hores d'ara, és que, precisament per aquesta especial estructura per edats, l'afectació serà conjuntural, amb un retorn als valors de mortalitat que es donaven abans de la pandèmia i una represa de l'allargament de l'esperança de vida.

L'impacte sobre els altres dos fenòmens demogràfics que aquí hem tractat, la fecunditat i les migracions, són figures d'un altre paner. La manca de dades immediates, primer, i el retard en la seva publicació, després, en comparació amb les de la mortalitat —que comprensiblement era el fenomen que més preocupava—, va donar lloc al fet que el relat periodístic arriqués i difongués imatges i marcs interpretatius que definitivament tenien molt poc a veure amb la realitat —com és el cas de la natalitat i la fecunditat—, o que anaven molt més enllà en les seves especulacions del que després hem vist que permeten de dir les dades disponibles —com correspon a les migracions internes. Per a la natalitat i la fecunditat, l'impacte immediat de la pandèmia ha estat agreujar la tendència a la baixa que s'anava observant des de feia molt de temps, fins i tot podríem pensar que ha pesat més l'estructura de la població i la baixa fecunditat que la mateixa pandèmia o, dit d'una altra manera: sense la pandèmia hauria seguit el seu declivi. Així, en contra de les primeres notícies sensacionalistes que parlaven d'un *boom* de la natalitat —rememorant el llegendari *boom* a causa de l'apagada dels anys seixanta a Nova York—, el que es va experimentar és una davallada. En termes de naixements, això vol dir un 14,9 % menys de nascuts entre octubre de 2020 i febrer de 2021 en comparació amb els dotze mesos anteriors al País Valencià, un 14,3 % menys a Catalunya i un 12,5 % menys a les Illes

Balears; cosa que, en termes de fecunditat, s'ha convertit en una davallada dels ja molt baixos 1,14 fills de 2019 a les Illes Balears a 1,11; 1,25 a 1,20 al País Valencià, i 1,29 a 1,22 al Principat. Estocada que, ben mirat, és lògica, tenint en compte la transcendència que té l'horitzó de futur imaginat per a la decisió de tenir fills. Hauríem d'afegir-hi, a més, la pràctica paralització de la reproducció assistida durant aquest temps, que també té un pes en la natalitat i la fecunditat. Definitivament, el clima d'incertesa creat per la pandèmia a curt i a mitjà termini, considerant l'afectació econòmica en general i sobre l'ocupació en particular, juntament amb l'opressió claustrofòbica afegida del confinament, no semblaven les millors circumstàncies per a llançar-se de cap a incrementar el projecte reproductiu. Cal pensar si la recuperació de la formació de parelles un cop superada la pandèmia es pot traduir en una alça conjuntural de la natalitat i la fecunditat a mitjà termini. Aquest és també un horitzó tan volàtil com improbable, ja que una cosa és la remuntada de la nupcialitat (la formació de noves unions en general), propiciada també per la desaparició de les mesures de confinament i alimentada pels compromisos forçosament ajornats durant la pandèmia, i una altra de molt diferent és materialitzar el projecte reproductiu retardat per la pandèmia.

Finalment, haurem d'assenyalar succintament quin ha estat l'efecte de la COVID-19 en les migracions. Aquí haurem de distingir entre les migracions internacionals i les migracions internes, especialment les que podrien significar una desconcentració de les àrees urbanes i un canvi de tendència amb l'increment de la immigració cap als municipis rurals de menys grandària. En el primer cas, hem assistit clarament a un fenomen conjuntural, equiparable en certa manera al de la mortalitat. És a dir, les mesures de restricció i la selecció de la mobilitat transfronterera van produir un enfonsament dels corrents migratoris internacionals que van arribar a mínims durant els mesos de març i abril de 2020, però que es van començar a recuperar a partir del moment que les fronteres espanyoles s'obriren, sens dubte més pel desig de retornar a l'activitat turística que no pas pensant la mateixa migració internacional. Tot plegat va representar una variació interanual d'un 41,7 % menys d'entrades a Catalunya el 2020, un 38,5 % menys a les Illes Balears i un 35,4 % menys al País Valencià, pèrdues inferiors a les experimentades a conseqüència de la Gran Recessió de 2008. L'impacte sobre els diferents orígens depèn sobretot de la situació sanitària i econòmica en cadascun d'aquests orígens i, en alguns casos excepcionals com el Regne Unit, possiblement també d'una activació dels empadronaments de persones que ja residien als territoris, a banda de l'efecte del Brexit que s'hagi pogut recollir. Tota una altra cosa és el que ha succeït amb les migracions internes. Aquí no es tracta d'una fantasia, com podem considerar les notícies precipitades sobre el suposat *boom* de la fecunditat, sinó que realment es pot constatar un increment de les migracions dirigides als municipis de menys grandària: una variació interanual per als municipis més petits de 5.000 habitants d'un 9,7 % més altes el 2020 que el 2019 a Catalunya, un 6,6 % més a les Illes Balears i un 6,1 % més al País Valencià. Així doncs, la primera part de la premissa, és a dir, la desconcentració de les àrees urbanes més denses, sembla que és una tendència que efectivament s'ha accentuat l'any 2020, i és significatiu el creixement dels municipis de menys de 5.000 habitants. Molt diferent és creure que aquesta tendència pot donar solució al despoblament rural. Per una banda, i relacionat amb l'empadronament, hem advertit sobre la magnificació d'aquests moviments, fins i tot per damunt del mateix registre —comptant amb persones que hagin mudat la primera residència en una àrea urbana per la segona que ja tenien en una àrea rural, però que ja estaven empadronats a la segona—, fet que hauria produït una ocupació real més elevada als municipis petits, i queda pendent si aquesta ocupació és definitiva o si és estacional, circumscrita a la vigència de les mesures de restricció de la mobilitat adoptades contra la pandèmia. El mateix dubte ens podem plantejar amb les compres d'habitatge nou que s'han enregistrarat com a habitatge principal durant l'any 2020. El cicle de vida dels membres de la llar i la relació amb l'activitat, amb una especial rellevància de la possibilitat de teletreball, seran decisius en aquest aspecte. Però encara més important, de

l'anàlisi de l'estructura per edats dels fluxos, el que es dedueix és que no són les tan desitjades parelles joves amb fills menors els protagonistes d'aquests moviments, sinó llars formades per persones madures d'entre 40 i 45 anys (amb els seus fills) i persones jubilades (des de 65 fins a 75 anys). No dubtem que un dels impactes de la pandèmia s'hagi produït en l'àmbit valoratiu, pel fet d'apreciar els avantatges que pot proporcionar per a totes les edats viure en municipis petits prop de la natura i amb més espai, i que aquest canvi d'opinió pugui decantar decisions futures sobre la ubicació de la nova residència. Però una cosa són les opinions expressades i una altra de molt diferent és la capacitat per a fer realitat aquest desig o fins i tot que un cop sospesats els pros i els contres s'opti per una altra via. Per acabar, i encara que superi el marc d'aquesta recerca, cal preguntar-se si la pandèmia no ha estat la gota que ha fet vessar el got, com a mínim per a una certa població que se sent exclosa de les grans concentracions urbanes però que té els estalvis o la capacitat d'endeutar-se suficients per a plantejar-se un canvi de residència o la compra d'un nou immoble. Pensem sobretot en aquells que més hagin patit pel cessament de l'activitat econòmica i, en especial, en els propietaris de petits negocis.

Referències bibliogràfiques

- AJUNTAMENT DE BARCELONA (2021). *El moviment migratori de Barcelona en temps de COVID-19*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Oficina Municipal de Dades. Departament d'Estadística i Difusió de Dades. També disponible en línia a: <https://ajuntament.barcelona.cat/premsa/wp-content/uploads/2021/02/2021_02_23_impacte_covid_migracions.pdf> [Consulta: 10 juny 2020].
- BONIFAZI, Corrado; STROZZA, Salvatore (2020). «Un primo bilancio della regolarizzazione». *Neodemos* [en línia] (22 setembre). <<https://www.neodemos.info/2020/09/22/un-primo-bilancio-della-regolarizzazione/>> [Consulta: 23 setembre 2020].
- DOMINGO, Andreu (2020). «La COVID-19: un xoc de generacions?». *L'Avenç*, 474 (desembre), p. 68-73.
- DOMINGO, Andreu; ESTEVE, Albert; BLANES, Amand (2021). «L'impacte demogràfic de la COVID-19, un balanç provisional». A: BURGUEÑO, Jesús (ed.). *La nova geografia de la Catalunya postcovid*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia, Institut d'Estudis Catalans, p. 17-28.
- DOMINGO, Andreu, GALEANO, Juan; BAYONA, Jordi (2021). «La migració estrangera a Barcelona: de la crisi financera del 2008 a la pandèmia del 2020». *Barcelona Societat*, 28 (setembre), p. 26-40.
- DOMINGO, Andreu; PITARCH, Kenneth (2015). «La població valenciana a Catalunya al segle XXI: anàlisi demogràfica i espacial». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 79 (juny), p. 9-37.
- DOMINGO, Andreu; SABATER, Albert (2010). «El empadronamiento de la población extranjera en los municipios catalanes de 2004 a 2008». *Scripta Nova*, vol. XIV, núm. 344 (1 desembre).
- DOMINGO, Andreu; VIDAL-COSO, Elena; SERRA, Joana (2012). «Apunts sobre sistemes migratoris i llengua als territoris de parla catalana». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 73 (juny), p. 145-166.
- DOWD, Jennifer B.; ANDRIANO, Liliana; BRAZEL, David M.; ROTONDI, Valentina; BLOCK, Per; DING, Xuejie; LIU, Yan; MILLS, Melinda C. (2020). Demographic science aids in understanding the spread and fatality rates of COVID-19». *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 117(18) (16 abril), p. 9696-9698.
- ESTEVE, Albert; BLANES, Amand; DOMINGO, Andreu (2021a). «Consecuencias demográficas de la COVID-19 en España: entre la novedad excepcional y la reincidencia estructural». *Panorama Social*, 33 (juny), p. 9-23.
- (2021b). «Condicionants i implicacions demogràfiques de la COVID-19 a Catalunya». *Nota d'Economia*, núm. 106, 160-257.
- ESTEVE, Albert; LOZANO, Mariona; BOERTIEN, Diederik; MOGI, Ryohei; CUI, Qi. (2021). «Three decades of lowest-low fertility in Spain, 1991-2018». *Socarxiv Papers* [en línia] (19 abril). <<https://doi.org/10.31235/osf.io/45j23>> [Consulta: 14 juny 2021].
- ESTEVE, Albert; PERMANYER, Iñaki; BOERTIEN, Diederik (2020b). «La vulnerabilidad de las provincias españolas a la COVID-19 según su estructura por edad y de co-residencia: implicaciones para el (des)confinamiento». *Perspectivas demográficas*, 19.
- ESTEVE, Albert; PERMANYER, Iñaki; BOERTIEN, Diederik; VAUPEL, James W. (2020a). «National age and coresidence patterns shape COVID-19 vulnerability». *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 117(28) (14 juliol), p. 16118-16120.
- FOUCAULT, Michel (1976). «Naissance de la biopolitique». *Annuaire du Collège de France*, 79e année. *Dits et écrits II*, 1988, p. 635-657.

- GOLDSTEIN, Joshua R.; LEE, Ronald D. (2020). «Demographic perspectives on the mortality of COVID-19 and other epidemics». *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 117(36) (8 setembre), p. 22035-22041.
- HERRERO, Nacho (2020). «Fugir del virus: ¿i si ens en anem al camp?». *El Periódico* (16 maig). També disponible en línia a: <<https://www.elperiodico.cat/ca/quadern/20200516/fugir-virus-exode-rural-mon-despres-de-coronavirus-COVID-19-7963110>> [Consulta:16 maig 2020].
- LÓPEZ LETÓN, Sandra (2020). «L'èxode immobiliari que ve després del virus: de la ciutat al camp». *El País* (2 maig).
- LUPPI, Francesca; ARPINO, Bruno; ROSINA, Alessandro (2020). «The impact of COVID-19 on fertility plans in Italy, Germany, France, Spain, and the United Kingdom». *Demographic Research* [en línia], 43(47), p. 1399-1412. <<https://www.demographic-research.org/volumes/vol43/47/>> [Consulta: 1 desembre 2020]. DOI 10.4054/DemRes.2020.43.47.
- MINISTERIO DE TRANSPORTES, MOVILIDAD Y AGENDA URBANA (2020). *Atlas digital de las áreas urbanas* [en línia] Madrid: Ministerio de Transportes, Movilidad y Agenda urbana <<http://atlasau.mitma.gob.es/#c=home>> [Consulta: 23 juliol 2020].
- MOLINO, Sergio del (2016). *La España vacía: Viaje por un país que nunca fue*. Madrid: Turner.
- OLIVERES, Victòria; SÁNCHEZ, Raúl (2021). «El mapa del mayor éxodo desde las grandes ciudades de la última década: así se ha movido la población en la pandemia». *ElDiario.es* [en línia] (15 juny, actual. 16 juny) <https://www.eldiario.es/datos/pandemia-provoca-mayor-exodo-ciudades-ultima-decada-espana-rural-espana-vacia_1_8041708.html> [Consulta: 18 juny 2021].
- PAPADEMETRIOU, Demetrios (2020). «Managing the pandemic and its aftermath: economies, jobs and international migration in the age of COVID-19». *Migration Policy Institute* [en línia] [Washington DC], novembre. <<https://www.migrationpolicy.org/research/managing-pandemic-aftermath-economies-jobs-international-migration>> [Consulta: 3 desembre 2020].
- PITARCH, Kenneth; DOMINGO, Andreu; BLANES, Amand (2017). «Migraciones de valencianos y sus descendientes en Cataluña. Un ejemplo de ciencia ciudadana». *Aposta. Revista de Ciencias Sociales*, núm. 75 (octubre-desembre), p. 35-73. També disponible en línia a: <<http://www.apostadigital.com/revistav3/hemeroteca/pitarch1.pdf>> [Consulta: 20 juny 2021].
- OLSHANSKY, Jay; AULT, Brian (1986). «The fourth stage of the epidemiologic transition: the age of delayed degenerative diseases». *The Milbank Quarterly*, núm. 64, p. 355-391.
- ROS, Joandomènec (2020). «El coronavirus, els cignes negres i els rinoceronts grisos». *Mètode* [en línia] (1 maig) <<https://metode.cat/noticies/coronavirus-cignes-negres-i-rinoceronts-grisos.html>> [Consulta:15 juny 2020].
- TRIAS-LLIMÓS, Sergi; PERMANYER, Iñaki (2020). «A need for better understanding old-age mortality dynamics». *BMJ Global Health*, 5(7) (14 setembre).